

DO K O R A N

Drahomír Jančík,
Eduard Kubů (eds.)

NACIONALISMUS ZVANÝ HOSPODÁŘSKÝ

**Drahomír Jančík
Eduard Kubů (eds.)**

NACIONALISMUS ZVANÝ HOSPODÁŘSKÝ

**Střety a zápasy o nacionální
emancipaci/převahu
v českých zemích (1859–1945)**

DOKOŘÁN 2011

Drahomír Jančík, Eduard Kubů (eds.)

NACIONALISMUS ZVANÝ HOSPODÁŘSKÝ

© Dokořán, 2011

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické)

Redakce Michaela Pohlreichová

Typografie a převod do elektronické podoby David Greguš

Vydalo v roce 2011 nakladatelství

Dokořán s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,
dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz>
(434. publikace, 25. elektronická)

ISBN 978-80-7363-383-7

Obsah

Úvodem (*Drahomír Jančík, Eduard Kubů*)
Mají podnikatelé vlast ? (*Miroslav Hroch*)

I. Éra nacionální české hospodářské emancipace (1859–1918)

1. Ideologie, strategie a politika (*Jiří Štaif*)
2. Multietnicita národní společnosti, hospodářské elity a jejich konfrontace (*Jiří Štaif*)
3. Peněžnictví – směrodatný činitel ekonomické emancipace (*Eduard Kubů, Jiří Šouša*)
4. Obchod – symptomatické pole nacionálních zápasů (*Ivan Jakubec*)
5. Námezdní práce – zdroj nacionálních konfliktů (*Jakub Rákosník*)
6. Efektivita hospodářského nacionalismu „emancipační“ éry (*Jiří Štaif*)

Exkurs: Národní podnik obchodní a průmyslový (*Svatopluk Herc*)

II. Československý stát – kolbiště národnosti (1918–1938)

1. Reflexe a odmítání ideje „národního státu“ v hospodářství (*Eduard Kubů, Jiří Šouša*)
2. Institucionální zázemí hospodářského nacionalismu meziválečného období (*Jitka Balcarová, Eduard Kubů*)
3. Pozemková reforma – nástroj nacionálního přerozdělení půdního fondu (*Drahomír Jančík*)
4. Nostifikace firem – cesta k uchopení rozhodující hospodářské moci (*Eduard Kubů, Jiří Šouša*)
5. Hra o rakousko-uherské cenné papíry (*Jiří Novotný, Jiří Šouša*)
6. Zakládání nových podniků v honbě za hospodářskou převahou (*Drahomír Jančík*)
7. Nacionální identita a loajalita ke státu – faktor sanace bank (*Jiří Novotný, Jiří Šouša*)
8. Státní zakázky mezi státním zájmem a nacionální nevolí (*Drahomír Jančík*)

9. Námezdní práce za velké hospodářské krize – ohnisko nacionálních konfrontací (*Jakub Rákosník*)
Exkurs: Sociální demokracie mezi třídní solidaritou a „národním hospodářským zájmem“ (*Michal Pullmann*)

III. Hospodářský nacionalismus v čase nacionálního socialismu (1938–1945)

1. Reorganizace hospodářské správy – nástroj germanizace českého hospodářství (*Miloš Hořejš, Barbora Štolleová*)
2. „Arizace“ a germanizace firem (*Miloš Hořejš, Barbora Štolleová*)
3. Politika „krve a půdy“ (*Miloš Hořejš, Barbora Štolleová*)
4. Státní hospodářský nacionalismus (*Miloš Hořejš, Barbora Štolleová*)

Závěrem (*Drahomír Jančík, Eduard Kubů*)

Poznámky

Rejstřík místní

Rejstřík jmenný

Seznam pramenů a literatury

Seznam autorů

Úvodem

Tato kniha si klade za cíl vysvětlit obsah, podoby a výsledky nacionálního soupeření ve sféře ekonomiky mezi dvěma nejpočetnějšími národními společenstvími českých zemí, Čechy a Němci. Pojednává období takřka jednoho století, jež vnímáme z hlediska formování moderní nacionálně české společnosti jako období konstitutivní. Je vymezeno pádem bachovského absolutismu na straně jedné a druhou světovou válkou na straně druhé. Kolektivní monografie týmu historiků soustředěných kolem Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy je uvedena zamyšlením předního znalce problematiky evropského nacionalismu Miroslava Hrocha. To nabízí čtenáři vhled do současného dosud neuzavřeného teoretického diskursu na téma národní hnutí a jeho interakce s národním ekonomickým zájmem.

Jednotlivé kapitoly zkoumají klíčová pole nacionálních konfrontací v hospodářském životě. Sledují ideologická východiska a s nimi spojené strategie realizace národního povznesení či udržení „národních pozic“, rozvoj peněžnictví jako směrodatného činitele ekonomické emancipace českého národa i rozvoj nacionálních bojů nejen na trhu kapitálu a peněz, ale také na trhu zboží, ba i práce. Charakteristiku období národní emancipace v rámci habsburské monarchie střídá obraz proměn politických a hospodářských rolí příslušníků národních komunit v podmínkách Československé republiky. Pozornost je věnována procesu nacionalizace ekonomiky v duchu československé státní doktríny i tendenci k hospodářské marginalizaci německé menši-

ny. Závěrečná kapitola pak ústí v nástinu radikální praxe nacionálního socialismu při řešení tzv. české otázky v období okupace.

Pojem „hospodářský (ekonomický) nacionalismus“ nemá zcela jednoznačně vymezený obsah. Principiálně hospodářský nacionalismus značí prosazování a hájení národních zájmů v hospodářském životě, ať již uvnitř suverénního státního útvaru či na úrovni mezinárodní. Jeho vnímání je tradičně mnohoznačné. Lze mu rozumět v kontextu vývoje národních států a národních komunit jako strategii pozitivní, funkční, jež vyjadřuje emancipační a modernizační potenciál rodících se, resp. mladých národních společností. Na druhé straně s postupující globalizací, jež je charakterizována formováním světového trhu a nadnárodních hospodářských uskupení, kdy vývojově opožděné národní společnosti srovnávají krok s vyspělejšími cestou kapitalismu se ubírajícími národy a státy, se hospodářský nacionalismus obracel do nové polohy. V ní stále výrazněji sloužil partikulárním profitům konkrétních částí sociálních struktur či dokonce býval instrumentalizován jako jeden z prostředků konfrontace radikálních nacionalismů – ideologií, politických a jiných hnutí. Za vrchol nacionálních hnutí lze považovat meziválečné období s nástupem radikálního nacionalismu italského, německého, ale třeba i japonského. V tomto období nabyl pojem nacionalismus převážně negativního obsahu.¹

Porozumění pojmu „hospodářský nacionalismus“ se měnilo s tím, jak se měnil kontext, v němž se odehrával. Od vnímání ve smyslu hospodářský patriotismus/vlastenectví lze plynule přejít k interpretaci vyjadřující takovou preferenci příslušníků vlastního národa před jinonárodními účastníky hospodářského života, která vyjadřuje jejich diskriminaci. Průběžné komentování pozitivního či negativního obsahu sledovaných projevů nacionalismu považují autoři za nadbytečné, neboť vysvítá z kon-

textu jednotlivých událostí a problémů. Jestliže pojem nacionalismus sám o sobě vyjadřuje intenzivní národní uvědomění a cítění a má tedy spíše negativní konotaci, adjektivum „nacionální“ autoři publikace užívají principiálně jako pojem hodnotově neutrální, v zásadě obsahově rovný zaužívanému pojmu „národní“. Ten však v části veřejnosti vzbuzoval a vzbuzuje pozitivní konotace, a tak v textu vedle sebe stojí pojem „národní“ vnímaný spíše kladně a pojem „nacionální“ vnímaný hodnotově neutrálně. V hovorovém jazyce někdy dokonce bývá pojem „nacionální“ vnímán negativně. Nicméně podle normativních výkladových slovníků českého jazyka v žádném případě není negativní konotace inherentní vlastností pojmu nacionální.² V neutrální poloze tento pojem používají v podstatě všechny překladové slovníky. S ohledem na skutečnost, že české národní hnutí se rozvíjelo v dominantní interakci s národním hnutím německým není bez významu skutečnost, že naše porozumění pojmům „nacionalismus“ a „nacionální“ je zcela kompatibilní s porozuměním v sousedním Německu.³ Pro vyjádření radikálního nacionalismu až šovinismu autoři důsledně užívají adjektiva nacionalistický.

* * *

Podklady pro ikonografickou výbavu publikace laskavě poskytli: Národní muzeum (obr. 33, 35, 36), Uměleckoprůmyslové muzeum (obr. 100), Národní archiv (obr. 92–97), Archiv Národního technického muzea (obr. 67, 89, 90, 91), Archiv Národního muzea (obr. 75), Archiv České národní banky (obr. 17–24, 26, 27, 37, 60–65, 70, 76), Státní okresní archiv Přerov (obr. 3), Státní okresní archiv Šumperk (obr. 49), Galerie Langhans Praha (obr. 15), Parlament der Republik Österreich – Dokumentation, Archiv und Statistik Wien (obr. 55), doc. PhDr. Pavla Vošahlíková, DrSc. (obr. 1, 4, 6, 9, 10, 32), Marie Brázdová (obr. 57), Martin Dohnal (obr. 34,

43–48, 58) a Ladislav Čermák (obr. 78, 79). Všem patří poděkování editorů i celého týmu autorů kolektivní monografie.

Obrázky, u nichž není výslovně uveden zdroj, pocházejí z osobních dokumentací autorů: J. Balcarové (obr. 41, 50, 51, 52, 80, 81, 99), I. Jakubce (obr. 2, 29, 30, 31, 40), D. Jančíka (obr. 7, 12, 13, 14, 25, 38, 39, 54, 56, 59, 66, 68, 69, 71–74, 77, 88), E. Kubů (obr. 5, 11, 17, 28, 42, 53, 87, 98) a B. Štolleové (obr. 8, 16).

Mají podnikatelé vlast ?

Trvalá fascinace národem, která během posledních desetiletí dosáhla globálního rozměru, trvale poskytuje společenským vědám i vědám historickým vděčný materiál pro nové i staronové otázky a badatelské projekty. Mámeli se v záplavě těchto projektů orientovat, měli bychom především rozlišit v oné fascinaci národem několikerou rovinu.¹

Z hlediska prostorového je bezesporu rozdíl mezi Evropou, která nás zde zajímá především, a ostatními kontinenty. Národ je totiž specificky evropskou formací a byl na půdu ostatních kontinentů přenesen spíše v podobě svého derivátu – nacionalismu. Z hlediska časového je nutno rozlišit v evropském prostoru období, či přesně řečeno vývojové stupně od formování národa (které v případě většiny evropských národů mělo povahu národního hnutí), přes plně sociálně formovanou pospolitost moderního národa až po národní stát.

Z hlediska věčného je třeba vnímat rozdíl ve dvou rovinách: v první máme co činit s národem jako reálně existující velkou sociální skupinou, ve druhé pak s diskurzem o národu, tedy s pocity, nároky a postoji, které se ke skupině národ vztahují a od ní odvozují. Zatím co v první rovině nemá termín „národ“ konkurenci (nihilistické glosy o národě jako kulturním konstruktu jsou v této souvislosti irelevantní), ve druhé, v rovině pocitů a postojů od národa odvozených, resp. k němu se vztahujících panuje, řečeno eufemisticky, značná terminologická mnohotvárnost. Užívá se termínu vlastenectví, národní cítění, národní povědomí, resp. uvědomění, patriotismus, lojalita, kolektivní identita a nejoblíbenějším je ovšem nacionalismus. Kontext, v němž se s užíváním tohoto termínu setkáme, byl a je natolik rozmanitý, že jednoznačné určení „nacionalismu“ je zcela nemožné a patřím k menšinové

skupině autorů, kteří se z tohoto důvodu snaží vyhýbat všeobslhlému užívání termínu nacionalismus a užívat jej pouze ve specifických situacích. Je nicméně třeba respektovat, že jde o termín běžně užívaný jako označení čehokoli, co se týká národa, a proto seriózní badatelé považují obvykle za vhodné opatřit jej upřesňujícím a konkretizujícím adjektivem. V odborné literatuře se proto hovoří o nacionalismu humanistickém, liberálním, jakobínském, integrálním, jazykovém, etnickém, kulturním – a s postupem času byla plejáda „nacionalismů“ rozšířena také užíváním adjektiva „hospodářský“². Tímto pojmenováním se vymezuje nové badatelské pole – a to nejen hospodářských dějin. Terminologická inovace nezastírá, ale potvrzuje a zdůrazňuje skutečnost, že sám fenomén vztahu mezi hospodářskými aktivitami a národem byl jako závažný problém předmětem studia již velmi dávno, i když byl charakterizován v odlišné terminologii. Bude proto užitečné, jestliže prozatím opustíme rovinu -ismů a připomeneme si různé možnosti pohledů na úlohu ekonomických podmínek při utváření moderního národa.

Úvahy o vztahu mezi ekonomikou industriální epochy a moderním národem, mezi tím, co se běžně označuje jako „hospodářský zájem“ a diskurzem o zájmu národním se datují již od samého počátku formování moderního národa. Má to své opodstatnění, poněvadž šlo o dva procesy, které sice vzešly z velmi rozdílných segmentů široké modernizační transformace na cestě od tradiční ke kapitalistické společnosti, ale dostaly se ve svém průběhu do tak blízkého propojení, že se lze právem tázat, zda a jaké kauzální vztahy se mezi nimi utvářely. Bude užitečné blíže charakterizovat oba tyto procesy.

Proces **formování moderního národa** proběhl v Evropě dvěma cestami. Byla to za prvé cesta vnitřní transformace státního národa, pospolitosti, která se vyvíjela v rámci státu s kontinuitou od středověku, měla plnou sociální skladbu a vlastní kulturu ve spisovném jazyce

(příklad francouzský, švédský, anglický). Moderní národ zde vznikl cestou vnitřní transformace od feudálně absolutistické v občanskou společnost. Za druhé to byla cesta národního hnutí, které začínalo v podmínkách nevládnoucí etnické skupiny³ a jejíž předáci usilovali o získání všech atributů plnohodnotné národní existence (případ český, finský, irský atd.). Mezi oběma cestami známe několik přechodných případů, které pro naši souvislost nejsou podstatné. Proces **hospodářské transformace** nelze redukovat na industrializaci, která zajisté tvořila její nejvýraznější složku. Zahrnoval také významné proměny ve sféře obchodu a měl přímo či nepřímo závažné dopady ve sféře malovýroby – řemeslné i zemědělské. Přirozený rámec těchto proměn tvořil stát, který byl v době nástupu industrializace již pevně etablovanou administrativní a politickou jednotkou na většině území Evropy, takže jeho hranice také vymezovaly rozsah tvořícího se „národního trhu“ .

Uvažujeme-li o vztahu mezi oběma procesy, je třeba především vzít v úvahu výraznou asynchronii, která se projevovala ve třech rovinách:

1. V asynchronii procesu formování moderního národa – a to jak v podmínkách státního národa, tak i národního hnutí: uvedme pro ilustraci, že některá národní hnutí nastupovala počátkem 19. století (české, maďarské, norské), jiná však až v jeho polovině (finské, vlámské, estonské, ukrajinské) či ještě později (katalánské, běloruské).
2. V asynchronii kapitalistické industrializace, kdy mezi nástupem průmyslové revoluce v Anglii na jedné a ve vyspělejších částech střední Evropy na druhé straně leželo nejméně půlstoletí a mnohé části Evropy se opoždily o další řadu desetiletí. Nepřímé dopady industrializace však se do „opožděných“ regionů nejdou přenášely dřív.

3. V asynchronii mezi národotvornými procesy a prosazováním kapitalistického podnikání. Tato asynchronie je určující pro vnitřní diferenciaci vztahu mezi hospodářským a národním zájmem. Rychlejší či opožděný proces formování moderního národa totiž mohl, ale nemusel korelovat s rychlejší či pomalejší industrializací: národní hnutí ve vyspělém Katalánsku nastoupilo např. o více než půlstoletí později než v zaostávajících balkánských zemích, rusínské hnutí v zaostalé východní Haliči začalo ve stejné době jako vlámské v industrializující se Belgii.

Připomínám, že zde stále ještě uvažujeme o procesu, v němž probíhalo formování moderního národa, což byla sociálně-politická situace, která se nejen ve struktuře zájmové, ale i ve vztahu k ekonomice podstatně lišila od pozdějšího stádia plně již zformovaného etablovaného národa, resp. národního státu. Tuto situaci bude třeba analyzovat v jejím svébytném kontextu později. Právě pro střední a „východní střední“ Evropu je zvlášť důležité nezaměňovat úlohu, kterou hrál vztah národního a hospodářského zájmu v podmínkách národního hnutí devatenáctého století na jedné a úlohu, jakou sehrál v podmínkách národního státu dvacátého století na druhé straně.

Položme si tedy nejprve otázku, zda a jak se v období formování národů a národních hnutí projevil vztah mezi hospodářským a národním zájmem? Odpověď na tuto otázku nemůže být jednovětá, a musí brát v úvahu všechny výše uvedené typologické a situační varianty. V případě formování národa s plnou sociální strukturou, tedy v situaci, kdy se zhruba paralelně s procesem utváření občanské národní pospolitosti rodila spolu s industrializací nová třída podnikatelů – buržoazie, můžeme předpokládat reciprocitu, souvztažnost mezi národním zájmem a zájmem hospodářským. Tím však nemá být řečeno, že

šlo o mechanický souběh hospodářského i národního zájmu. Představa takového souběhu mimochodem stojí v pozadí známé Stalinovy teze o buržoazii, která utváří národy tím, že bojuje za ovládnutí národního trhu.⁴ V historickém procesu totiž máme co činit se dvěma odlišně strukturovanými zájmovými skupinami: zatímco „národní zájem“ je formulován (ať již opodstatněně či nikoli) jako zájem celé národní pospolitosti, jakkoli vnitřně rozrůzněně v důsledku společenské dělby práce, je hospodářský zájem myslitelný jako zájem individuální, stejně jako zájem skupinový či třídní, tedy jako zájem jistého segmentu národní pospolitosti. Stejně jako se buržoazie nerodila z národního zájmu, nemohl se moderní občanský národ – ani ten, jenž se formoval v podmínkách státního národa – rodit výlučně ze zájmu buržoazie. To ovšem nevylučuje pozdější podíl třídních zájmů při formulaci i prosazování některých složek národního programu.

Právě tak sotva můžeme přijmout tezi o „nacionalismu“, který se zrodil z industrializace, jak to svého času vyjádřil známým bonmotem Ernest Gellner.⁵ Především proto, že takové zobecnění je v rozporu s elementární faktografií: víme totiž, že v mnoha případech evropská národní hnutí začala dříve než na území dané etnické skupiny nastoupila industrializace. Právě tak víme, že nelze na naprostou většinu národotvorných procesů v Evropě aplikovat modelový příklad „Ruritánců“, kteří se národně uvědomují v důsledku toho, že industrializace nastoupila kdesi v jejich sousedství. Gellnerův odkaz na „industrializaci“ je v této souvislosti možno chápat leda jako metaforu, která naznačuje známou skutečnost, že proces modernizace přinášel transformaci tradičních vazeb, a proto byl nezbytným předpokladem pro nástup národních hnutí a pro formování národa.

Odmítání Stalinovy či Gellnerovy konstrukce ovšem neznamená, že můžeme popírat či ignorovat významný podíl, který měla zájmová sféra na formulaci, resp. přijetí

národního programu. Nevylučuje naopak ani národní argumentaci v požadavcích a programech hospodářských. Zabýváme-li se obdobím formování národů, stojíme před problémem, zda lze stavět do vzájemné opozice na jedné straně jakýsi „nenárodní“ liberalismus a na druhé straně „hospodářský nacionalismus“. Zdá se mi, že tyto dvě koncepce se mohly, zejména v podmínkách 19. století, překrývat, resp. že byly kompatibilní. Uvedme v této souvislosti příklad německého ekonoma Friedricha Lista, jenž v zájmu národního sjednocení prosazoval liberalizaci obchodu uvnitř Německého spolku. Na takové liberalizaci měla pochopitelně z hospodářských důvodů zájem německá podnikatelská sféra – buržoazie, ale nejen ona. Byl to zároveň požadavek, který souzněl – jakkoli nemusil být totožný – s politickým programem německých intelektuálů od Fichteho po Schuselku. Vzpomeňme ostatně na významné místo národních liberálů v politice sjednocujícího se a sjednoceného Německa. Listův případ je zajímavý nejen jako doklad, že hospodářský liberalismus může být za jistých okolností plně v souladu s představou o národu jako hodnotě, a tedy také s hájením národních zájmů (alespoň jisté jejich varianty). Zároveň však ilustruje také kontrast s jinou vizí předpokládající vývojovou cestu, na níž bude dominovat prosazování jiného skupinového zájmu – a to třídních nadnárodních zájmů buržoazie, jejíž vítězství ve zhruba stejné době očekával Karel Marx. Je málo známé, že mladý Marx kritizoval Listovu představu, že základní jednotkou budoucí společnosti je národ a domníval se, že třídní zájem převáží nad zájmem národním, takže postavil třídní rozpory a zájmy nad zájmy národní a očekával zájmová spojení nikoli podle národů, ale podle třídního rozdělení.⁶ Dějiny následujících desetiletí daly za pravdu Listovi a jeho předpoklad, že celonárodní zájem je zároveň zájmem buržoazie, může v tomto kontextu sloužit jako modelový příklad úspěšné vize dalšího vývoje.

Mohli bychom nyní položit skeptickou otázku, zda má smysl označovat Listovu koncepci termínem hospodářský nacionalismus, a zda bychom analogicky neměli tímž termínem označovat např. úsilí o plnou sociální emancipaci rolníků, které bylo součástí programu mnoha národních hnutí, stejně jako program vyšší kvalifikace řemeslníků, demokratizace přístupu k vyššímu vzdělání apod. V podmínkách téměř monoetnického státního národa, jako byla Francie, ale i na většině území Německého spolku, se tyto emancipační snahy staly integrální součástí občanské transformace pozdně feudálních společenských poměrů ve společnost občanskou a nesly pochopitelně jaksi „před závorkou“ označení, že takováto politická transformace je zároveň zájmem celého národa.

Na druhé straně si musíme stále znovu připomínat, že nové hospodářské a sociální rozpory, které narůstaly v procesu industrializace a nástupu tržního hospodářství, dostávaly odlišnou skladbu i politickou relevanci podle toho, jaké byly národnostní poměry ve státě, na jehož území probíhaly. Na půdě monoetnických politických celků měly totiž primárně povahu střetů uvnitř jedné a téže národní pospolitosti. Pokud do nich vůbec vstupovala národní argumentace, dělo se tak v podobě státně-národního vymezování se vůči sousedům (protektionismus, zásahy proti imigraci cizinců apod.). Zde mohl případně hrát i roli onen zmíněný zápas buržoazie za ovládnutí národního trhu. V podmínkách multietnických monarchií však byl obraz mnohem komplikovanější, poněvadž utvářely odlišný sociálně-politický rámec pro uplatnění národních zájmů. To nás přivádí znovu k otázce, jakou roli hrály hospodářské zájmy a konflikty v podmínkách národního hnutí.

Odpověď na tuto otázku opět nemůže být jednovětá, ale musí diferencovat podle toho, ve které etapě se národní hnutí nacházelo.⁷ V tomto kontextu rozlišuji situaci v podmínkách národní agitace („fáze B“), od situace

v podmínkách masového hnutí („fáze C“), které se v Čechách prosadilo právě díky úspěšné agitaci v šedesátých letech 19. století. Bylo by totiž hrubou vulgarizací hledat hospodářské zájmy mezi motivačními stimuly v aktivitách nositelů národní agitace. Jejich vize ovšem dříve či později zahrnula také program sociální emancipace nižších vrstev české, slovenské či finské společnosti, a tedy také angažovanost těchto vrstev ve prospěch národa. Většinou však jim nešlo a za daných sociálních podmínek ani nemohlo jít o vlastní hospodářské výhody ani o jiné hmotné statky. I kdybychom nechtěli přijmout jejich představu o nezištné o službě národu a sáhli po teorii „rational choice“ (či „veřejné volby“), našli bychom mezi jejich motivy nejspíše touhu po zvýšení prestiže, sebeuplatnění, někdy možná i (v oné době sotva realizovatelnou) touhu po moci. Boj o moc je ostatně důležitou složkou v procesu hospodářské emancipace stejně jako v průběhu formování moderního národa a je škoda, že se tomuto segmentu nevěnuje v souvislosti s „hospodářským nacionalismem“ pozornost.⁸ Toto upozornění je ovšem nutno adresovat zejména směrem k výzkumu poměrů uvnitř státního národa a ve fázi masového národního hnutí.

Hospodářské a sociální vztahy nicméně nelze nicméně při analýze fáze B ignorovat, ale jejich význam je třeba hledat jinde. Již dávno považuji za prokázané, že úspěch národního hnutí nezávisel jen na agitačním nasazení a na duchu „nacionalismu“, ale že národní agitace nacházela snáze a rychleji ohlas tam, kde mohla generovat národně relevantní rozpor. Byl to zájmový rozpor mezi skupinami, které se od sebe lišily svou etnickou („národní“) příslušností, což umožňovalo „národní překlad“, tj. vyjádření tohoto rozporu v terminologii národních zájmů, ať již šlo o rozpor mezi městem a vesnicí, mezi řemeslnou a tovární výrobou, mezi starými a novými akademickými elitami, mezi centrem a provincií.⁹ Nikdy jsem však neztotožňoval takovýto materiální národní zájem s hospodářským nacionalismem.

Národně relevantní rozpory si zachovaly svoji mobilizační roli také v období masového národního hnutí, ale dostaly novou dimenzi a širší rozměr díky tomu, že k národu se nyní hlásily skupiny, které již měly svůj více méně vyhraněný hospodářský či mocenský zájem. Vztah mezi hospodářskou a národní sférou se v tomto období stal jaksi dvojsměrným a není pro badatele snadné určit, kdy národní rétorika sloužila jako zástěrka pro realizaci hospodářského zájmu, a kdy naopak máme co činit s hospodářskou aktivitou, která se snažila povznést národní pospolitost, obohatit národ, chránit jej proti silnějšímu sousedovi. Jinak řečeno, můžeme modelově rozlišit dvojí situaci:

- a) snahu vlasteneckých předáků, ať již zaujímalí místo ve sféře hospodářského podnikání či nikoli, využít obchodu, podnikání, tržních vztahů ve prospěch národní pospolitosti, k prosazení národní integrace, k posílení národní kultury, pokračovat v sociální emancipaci příslušníků vlastního národa;
- b) snahu podnikatelů, obchodníků, statkářů definovat vlastní hospodářský zájem jako zájem celonárodní, a využít tak národních argumentů k jejich prosazení proti silnějšímu soupeři, jenž patřil k národu vládnoucímu.

Ne vždy lze ovšem konkrétní aktivity klasifikovat a zařadit do jedné či druhé polohy. Nepomůže nám ani užití paušálního označení obou poloh termínem „hospodářský nacionalismus“, jímž vlastně jen tuto vnitřní polaritu zastíráme, aniž bychom hledali klíč k jejímu rozšifrování. Navíc nepostihneme, zda šlo o motivaci a iniciativu individuální či o společný zájem instituce, sociální skupiny, resp. třídy. Pochybuji, zda má smysl zahrnovat pod tento střechní termín např. Bráfovo úsilí přispět ke změně sociální skladby české společnosti tak, aby zahrnovala také vyšší podnikatelské složky a akademické elity.

Naše úvahy o vztahu národního a ekonomického zájmu zatím vycházejí z jakéhosi axiomatického předpokladu, že šlo o zájmy směřující stejným směrem, jako by formulující se národní pospolitost ve všech svých složkách akceptovala modernizaci a snažila se na ní participovat, a z ní těžit. Zajisté, takový byl základní vývojový trend, a z něj také vyrůstala většina národně relevantních rozporů. Je však třeba pro dokreslení obrazu zmínit také situace, kdy se motivací národní mobilizace stala opozice, odpor proti industrializaci a případně i jiným formám modernizace. Tak např. patřil k národně relevantním rozporům také již zmíněný odpor cechovních řemeslníků proti nastupující industrializaci, podobně jako národní mobilizace, která mohla také využívat postoje klerikálních sedláků proti nástupu kapitalistického trhu a s ní spojenému liberalismu. Známe to právě tak z litevského, jako ze slovinského národního hnutí. V některých případech byl národní program dokonce zprvu koncipován vědomě jako opozice proti modernizaci, jako tomu bylo např. v baskickém programu Sabina Arany počátkem devadesátých let 19. století. Nejednou ostatně liberálové z řad vládnoucího národa osočovali předáky národního hnutí, že jejich hospodářské požadavky se dostávají do rozporu se zájmy „pokroku“. Postupem času se nicméně tato protimodernizační, pravděpodobně menšinová složka z hospodářských požadavků národního hnutí vytratila.

Studium hospodářsky motivované národní aktivity, a naopak národně zdůvodňované aktivity hospodářské by nemělo v podmínkách multietnické monarchie být soustředěno jen na postoje a aktivity předáků národního hnutí a příslušníků nevládnoucí etnické skupiny (či národa). Bylo by jednostranným opomenutím, kdybychom v podmínkách multietnických říší ignorovali existenci vládnoucích elit a podnikatelských tříd, které patřily k vládnoucímu národu, případně reprezentovaly státní zájem. Vyvolávalo by to dojem, že „hospodářský nacio-

nalismus“ byl výlučně postojem menšiny, resp. těch, kdo zaujímali v rámci monarchie nižší postavení, zatímco hospodářské aktivity příslušníků vládnoucího národa či státních elit byly motivovány buď ušlechtilými celospolečenskými nadnárodními zájmy nebo prostým úsilím jedinců o maximalizaci zisku. Tak by tomu totiž mohlo být možná v (nepravděpodobném) případě, že by tyto vládnoucí elity byly oproštěny od jakékoli národní identity.

Bylo by tedy nejprve třeba ověřit, jak velký podíl – v případě habsburské monarchie – mezi nimi měli ti, kdo se primárně identifikovali s dynasticky definovanou říší, a na druhé straně ti, kdo se hlásili k německému národu. Pokud bychom dokázali určit nějaký rozdíl, zbývala by otázka, zda se proporce mezi oběma složkami vyvíjela spíše ve prospěch těch, kdo přijali identitu vládnoucího národa či naopak. Ostatně, právě v této rovině měl hospodářský zápas blízko k boji o moc – a to jak mezi státními elitami navzájem, tak i mezi nimi a nastupujícími představiteli národního hnutí.

V průběhu fáze C a zejména tam, kde národní pospolitosť dosáhla plné sociální skladby v podmínkách občanské společnosti, můžeme sledovat stále zřetelněji rozdíly mezi individuální a skupinovou, resp. institucionální polohou – a to jak při realizaci národních, tak především při realizaci hospodářských zájmů. Národní hnutí (či spíše jeho předáci) si totiž již bylo schopno utvářet nejen kulturní a vzdělávací, ale také zájmové instituce, které si kladly za cíl, prosazovat národní zájem ve všech rovinách společenského a hospodářského života. Zbývá ovšem delikátní otázka, podle čeho, či spíše podle koho byl definován „národní zájem“ v té či oné sféře veřejného života.

Tím se dostáváme ke kategorii individuálních postojů, kdy jedinci zdůvodňovali své specifické hospodářské či mocenské zájmy v termínech obecně národních, a tedy legitimizovali tyto zájmy jako zájmy národní. Můžeme při tom opět spekulovat o tom, kdy šlo o pouhou národní

zástěrku, a kdy skutečně jedinec sledoval svůj zisk a moc. Navzdory tomu, že osobní zájem se v jednotlivých případech mohl rozcházet se skupinovým, je třeba pochybovat o tom, zda takováto kategorická polarizace motivů lidského jednání je nosná: v podmínkách, kdy naprostá většina příslušníků nevládnoucího národa – českého, finského, irského atd. – byla v postavení podřízeném, mohl jít zájem jedince ruku v ruce se zájmem národním. Založení národního peněžního ústavu mohlo např. přinášet maximální zisk svým zakladatelům, ale zároveň přispívat k prosperitě celé slabší národní pospolitosti a posilovat ji ve snaze bránit se proti centru multietnické monarchie, resp. proti vládnoucímu národu.

Multietnické říše se nicméně zhroutily, a tím se problematika národně relevantních zájmových rozporů dostala do nového kontextu. Jak se tedy polarizovaná situace modifikovala poté, co národní hnutí dosáhlo svého finálního úspěchu – vybudování **národního státu**?

Viděno v evropské perspektivě: vznikem nových národních států po roce 1918 se fenomén synchronie dostal do nové polohy. Rozdíly ve stupni ekonomického vývoje zůstaly, ale nově získaná státnost do nich vnesla synchronní moment tím, že všechny nové národní státy se shodovaly v tom, že ve stejné době se dosud podřízený národ, resp. národní hnutí, stal národem státním, vládnoucím. A naopak, příslušníci národa dosud vládnoucího se obvykle dostali do postavení národnostní menšiny. Rozdíl byl ovšem v tom, zda se tato menšina stala prostou etnickou skupinou, jejíž mateřský národ ležel za hranicemi (Maďaři na Slovensku, Poláci na Litvě, Ukrajinci a Bělorusové v Polsku), či zda si zachovala svůj významný podíl na hospodářském životě nového státu (Němci v Čechách, Polsku, v Pobaltí).

Vycházíme-li ze druhé z výše uvedených situací, je snadnější otázka, zda tento obrat v poměru politických sil přinesl také změnu ve vztahu národního a ekonomického zájmu a následně také v argumentaci. Se vznikem ná-

rodních států totiž nedošlo k totální výměně úloh mezi někdejšími vládnoucími a někdejšími ovládanými národními elitami. Zůstaneme-li jen u případu českého obranného zápasu, šlo v něm v podmínkách staré monarchie o emancipaci svébytného národního celku a jeho ekonomiky, ale po vzniku ČSR jako národního státu se němečtí podnikatelé nestali automaticky ekonomicky slabšími. Navíc nemohl mít jejich boj o místo na slunci povahu boje za zájem svébytné německé národní ekonomiky, poněvadž tato ekonomika ležela mimo hranice československého státu. Zajisté šlo o legitimní boj za ekonomickou prosperitu menšiny, ale tento boj dostal v politické poloze podobu orientace této menšiny na rozbití státu a na politické i ekonomické propojení s „mateřským“ německým národem. Proto je zde termín hospodářský nacionalismus zcela na místě. V obecnější poloze je zajisté na místě hovořit o hospodářském nacionalismu v případě vnější hospodářské expanze státního národa, jak tomu bylo v učebnicové podobě v případě expanze koloniální.

Nový státní národ, resp. jeho podnikatelské elity, naopak mohl (a možná dokonce byl nucen) formulovat národní zájem v termínech zájmu státního. V případě vnějších vztahů to přinášelo novou variantu tradičního státního protekcionismu, který ve své původní poloze (monetarismu a merkantilismu) byl předmoderní, takže o jeho „nacionalistické“ podstatě lze opodstatněně pochybovat. V době kapitalistického tržního hospodářství ovšem bylo možno státní protekcionismus v národním duchu aktualizovat jako „vnější“ typ hospodářského nacionalismu.¹⁰ Zejména v meziválečném období prožíval termín hospodářský nacionalismus ve vědeckém výzkumu dočasnou konjunkturu, spíše ovšem jako označení jednoho z nástrojů velmocenské politiky.¹¹

V případě vnitřních vztahů to oživovalo v nové poloze problém státních intervencí do ekonomiky – ať již měly funkci reglementační či stimulační. Zde mohl národní stát,

resp. jeho vláda, zaujmout pozici neutrální (jakkoli bylo vždy snadné tuto neutralitu zpochybnit) nebo otevřeně stranicí nově vládnoucí státní národnosti. Zdůvodněním mohla být snaha učinit ekonomiku i nadále národotvorným faktorem, což mělo své opodstatnění tam, kde ke vzniku národního státu došlo v situaci nedovršeného národního hnutí, resp. neplného zformování národní společnosti (případ Litva). To však zajisté nebyl případ společnosti české, kde již šlo primárně o podnikatelské pozice a zisky.

Na místo úsilí o národní emancipaci nastoupila tedy snaha získat, resp. upevnit dominující místo podnikatelských elit – ať již průmyslových či statkářských – v nově založeném národním státě. Do jaké míry šlo v tomto úsilí o nacionální rétoriku (jako jednu z variant „nacionálního ekonomismu“)¹², která nacionálních hesel využívala (či zneužívala) pro dosažení partikulárních a naprosto nenárodních zájmů, a do jaké míry šlo o vlastenecky motivované úsilí o hospodářské povznesení, o blahobyt celé národní pospolitosti? A kterou z těchto alternativ označíme termínem „hospodářský nacionalismus“? Zajisté, hesla „hospodářského nacionalismu“ se nestala součástí oficiálního politického jazyka státních orgánů, aspoň pokud šlo o vnitřní hospodářskou politiku. Neutralitu těchto orgánů však stále vehementněji zpochybňovala rétorika podnikatelů a institucí menšinové národnosti. Nicméně nelze přehlédnout, že až do hospodářské krize a zejména nástupu nacismu v Německu zůstávalo stále silné vědomí společného zájmu všech národností na hospodářské prosperitě státu.

Jak již bylo řečeno, spojují se pod zorným úhlem studia „hospodářského nacionalismu“ dva významné procesy moderních dějin střední (a nejen střední) Evropy: formování moderního národa a kapitalistické průmyslové společnosti. Co nám výzkum vzájemného propojení obou těchto procesů vypovídá o každém z nich? Jaký

význam má studium nacionální argumentace a „nacionalismu“ pro hlubší poznání a pochopení hospodářských procesů a proměn? A naopak: v čem je studium různých hospodářských aktivit přínosem pro kvalifikovanější výklad národotvorných procesů?

V agitační fázi národního hnutí byly modernizační procesy a proměny objektivním předpokladem pro úspěch národní agitace, aniž by samo národní hnutí ekonomiku nějak významněji ovlivňovalo. Teprve poté, co národní hnutí dosáhlo masového ohlasu, se vztah obou procesů stal vskutku vzájemně provázaným: národní cíle se veřejnosti legitimizovaly snahou povzbudit podnikavost, hospodářskou aktivitu, asimilace úspěšných podnikatelů z řad nevládnoucího národa přestala být samozřejmostí, v důsledku čehož tito podnikatelé zaplňovali mezery v sociální skladbě formujícího se národa. Můžeme tedy opodstatněně předpokládat, že národní soupeření na hospodářském poli se zároveň stalo plodným stimulem (nikoli ovšem jedinou příčinou) rozvoje celé společnosti bez ohledu na národní příslušnost. O tom podávají předkládané studie bohatou škálu přesvědčivých dokladů. Zároveň je ovšem v mnoha případech zřejmé, že národní rétorika byla pouhou záminkou pro dosažení velmi hmatatelných hospodářských výhod pro jedince či malou skupinu. Šlo tedy spíše o hmotný zájem, který se dovolával – ať již upřímně či nikoliv – národního zájmu. Ale což prosperita celku není množinou prosperit jedince? Nebo spíše byla prosperita národního celku egoistickými hospodářskými zájmy jedinců poškozována? Tuto otázku si ostatně kladli již doboví ekonomové a politikové.

Jak se při hledání odpovědí na tyto otázky badatelsky uplatní aplikace termínu „hospodářský nacionalismus“ jako nástroje diferencující analýzy? Hledání odpovědi na tuto otázku musí vzít především v úvahu terminologický problém, který spočívá v tom, že sám termín „nacionalismus“ je termínem mnohoznačným, a proto zavádějícím.

Má být chápán jako neutrální termín, jenž označuje vše, co se týká národa? Potom by ovšem stačilo užívat adjektiva „národní“ místo „nacionalistický“. Ale k národu a jeho zájmům se vztahují také jiné termíny, jako (v češtině) pozitivně konotované „vlastenectví“ a „patriotismus“.¹³ Těmito termíny se označuje nejen práce pro vlast, ale také postoje, vztahy, které dávají přednost péči o příslušníky vlastního národa před příslušníky národa jiného. Zajisté, je obtížné přesně určit hranici mezi takovými postoji a tím, co v českém jazykovém kontextu charakterizujeme jako „nacionalismus“ – tedy nekritickým přeceněním vlastního národa, které je spojeno s postoji nenávisťnými či dokonce agresivními. Přechod je zde často plynulý a určit přesně dělicí linii je obvykle nemožné.

Na druhé straně sotva najdeme v sociálních dějinách opačné postoje – ať již skupin či jednotlivců, tedy postoje, které by explicitně či implicitně dávaly přednost zájmu příslušníků národa cizího před zájmem národa vlastního. Kdybychom však takové případy našli, jakým termínem bychom je označili? Jako národní zradu či jako přirozené a legitimní sledování individuálního zájmu? Ostatně, jaké termíny bychom použili pro označení opaku vlastenectví či patriotismu? Zde se rýsují nejméně tři možnosti: v rovině etického hodnocení jedincova jednání můžeme hovořit o egoismu, v rovině společenských hnutí pak o kosmopolitismu či internacionalismu, ale při hodnocení vztahu k národu pak může být opakem vlastenectví právě termín nacionalismus v jeho tradičním negativním chápání. Pokud bychom ovšem chtěli v historické analýze označit všechny projevy pozitivní identifikace s vlastním národem za „nacionalistické“, co by bylo jeho opakem? Radikální postmodernistický individualismus odmítající jakoukoli národní příslušnost? Předmoderní absence národní identity? Nebo naopak extrémní „evropanství“, pokud bychom mu ovšem uvěřili, že nezná národní identitu?

V hovorové češtině má termín „nacionalismus“, jak již bylo řečeno, stále ještě především negativní konotaci jako opak vlastenectví v tom smyslu, že je chápán jako přepjaté přeceňování či povyšování vlastního národa, jako nadřazení nejen národního zájmu, ale i hodnotového a právního systému vlastního národa nad národy ostatní. Proti tomu se pokouší část autorů odborné literatury importovat tzv. nehodnotící, mravně neutrální tak, jak je prý užíván v anglosaské jazykové oblasti. Tam je ovšem odvozen od termínu „nation“, který byl (na rozdíl od češtiny či němčiny) definován jako soubor obyvatel státu (resp. příslušníků státního národa). Ostatně, sledujeme-li pozorně „neutralitu“ tohoto termínu v badatelské praxi anglo-americké literatury, shledáme, že ani tam nejde o tak zcela neutrální termín: i tam je totiž jeho pozitivním protějškem termín „patriotism“, jehož ovšem zejména američtí autoři užívají téměř výlučně pro označení vlastního národního cítění. Zdá se však, že v českých odborných textech užití tohoto termínu – bez ohledu na subjektivní neutralizační záměr autorů – evokuje souvislost s něčím nepatřičným, nesprávným, nemravným. Ve svém důsledku to pak vyvolává dojem, že autor-historik, jenž tohoto termínu užívá pro všechno, co se pozitivně vztahuje k národu, tyto postoje odsuzuje, resp. se od nich distancuje. Ale jakým právem bychom chtěli dnes podšovat nacionalisticky nenávislné, národně egoistické motivy celým generacím českých vlastenců? Nedali bychom takovýmto národním nihilismem – nadsazeně řečeno – za pravdu nejen Rose Luxemburgové, ale i Leninovi v jejich názoru, že zánik národů je v souladu s obecnými zájmy pokroku lidstva?

Domnívám se tedy, že termínu nacionalismus by měl být – aspoň v českém terminologickém instrumentáři – ponechán jeho původní negativní význam. Pak by tento termín byl nadbytečný a zavádějící tam, kde by šlo o charakteristiku přirozeného vztahu mezi jedincem a pospolitostí, s níž

se ztotožňuje, jinak řečeno, tam, kdy by se označovalo propojení národního zájmu a racionality hospodářského rozvoje. V takovémto chápání, jako protikladu k vlastenectví, má termín „hospodářský nacionalismus“, jak ho užívá většina našich autorů, funkci užitečného nástroje historické analýzy. Je to termín označující národní rétoriku a národní mocenskou politiku, která zasahovala do ekonomické sféry natolik, že ji zkresleně interpretovala, a případně i deformovala. Rozhodně jsou také dobré důvody pro užití termínu hospodářský nacionalismus jako charakteristiky aplikace národních požadavků v ekonomice na počátku 20.století, a zejména pak v období 1. republiky a nástupu nacionálního socialismu. Jak však v takovém případě označovat postoje a postuláty, kterým nacionální – a zde možno říci nacionalistická hesla sloužila jako pouhá zástěrka pro prosazení velmi partikulárních zájmů jedince?

Nutno zmínit ještě jednu komplikaci: podle jakých kritérií jsme schopni přesně postihnout a pojmově vyjádřit hranici mezi prostorem, kde dominují postoje a motivace (včetně těch hospodářských) „jen“ vlastenecké, od dominujících postojů nacionalistických, tj. agresivních, expanzivních, národně sobeckých? Taková skeptická otázka má své opodstatnění již proto, že víme, že stejné projevy národní identity jedné a téže osoby se mohou v průběhu relativně krátkého období dostat z kontextu postojů vlasteneckých k nacionalistickým a naopak. Chápejme tedy termín „hospodářský nacionalismus“ jako konstrukci, jako metaforu u vědomí skutečnosti, že lepší a propracovanější terminologie nám zatím chybí. Ostatně každý termín, jehož užíváme pro (re)konstrukci a výklad historických procesů, je třeba chápat nikoli jako reálně existující entitu, ale jako pouhé slovo, kterému přikládáme jistý smysl, ale zároveň jeho užití považujeme za nutné zlo, resp. za tolerovatelné východisko z nouze.

Miroslav Hroch

I. Éra nacionální české hospodářské emancipace (1859–1918)

1. Ideologie, strategie a politika

Hospodářský nacionalismus, který je poměrně novým jevem hospodářských, sociálních i kulturních dějin, je neoddelitelný od procesů celkové společenské modernizace, jež začala i v Čechách vystupovat v druhé polovině 19. století do popředí jako jeden z nejdůležitějších trendů působících velké změny nejen v životě jednotlivců i větších či menších společenských skupin, nýbrž i v životě jednotlivých národů. Dokonce se dá říci, že úspěšný hospodářský vývoj má právě v této době zásadní vliv na nápadné posuny ve váze jednotlivých států na mezinárodní scéně, jak o tom ostatně velmi výmluvně svědčí dynamický ekonomický vývoj sjednoceného Německa po roce 1870 i Spojených států severoamerických po občanské válce. Rovněž nacionalismus jako nová forma identity velkých společenských skupin sehrával v této době tak závažnou společenskou i politickou roli, že byl schopen vytvářet nové státy, jež se deklarovaly vůči svým občanům i na mezinárodní scéně jako národní.¹

Za takové státy se v Evropě před první světovou válkou nepovažovalo jen již zmíněné Německo, nýbrž i Itálie. Pro politické, hospodářské i národní poměry ve střední Evropě to byl nepochybně vznik německého císařství, jenž významně přispíval k prohlubování nacionální polarizace tohoto prostoru. Podobnou roli sehrávalo v jihovýchodní Evropě Uhersko. Jeho vládnoucí elity usilovaly totiž po vyhlášení rakousko-uherského dualismu (1867) velmi koncepčně o to, aby se z tohoto multietnického historického útvaru vytvořil v rámci rozdělené habsburské monarchie moderní maďarský národní stát. Právě v tomto případě pak docházelo k interakci několika vývojo-

vých tendencí poměrně úzce souvisejících s formováním moderního hospodářského nacionalismu v tomto prostoru. Z nich byly z našeho hlediska nejdůležitější politický liberalismus, moderní kapitalismus a vypjatý maďarský nacionalismus, jež vytvořily velmi robustní tlak na dosavadní, vesměs tradiční poměry v uherských zemích. Hospodářský nacionalismus pak v kontextu historického vývoje habsburské monarchie sehrával důležitou historickou roli z řady dalších důvodů. Předně šlo o to, že vývoj kapitalismu se zde ve větší či menší míře opožďoval za nejvyspělejšími zeměmi. Politické elity jednotlivých národů si přitom začaly v liberální éře let 1860–1880 někde více a někde zase méně uvědomovat skutečnost, že společenský vliv jednotlivých národních hnutí souvisí velmi podstatně s jejich hospodářskou silou. Ta se však stává stále více závislou na vzájemně podporující se interakci mezi kapitalismem, politikou a nacionalismem.²

Důležité přitom bylo jejich národohospodářské východisko, jež se zaměřovalo více či méně proti myšlence volného obchodu, který svou podstatou neumožňoval, aby se v ekonomicky zaostalejších poměrech rozvinulo moderní národní hospodářství ve vlastním slova smyslu, neboť na jeho místo vstupoval import z hospodářsky vyspělejších zemí. Podobné obavy též měly z importu „cizího“ kapitálu, jenž by svá aktiva odváděl mimo rámec určité národní společnosti, kterou by tak „ochuzoval“ o plody její vlastní práce. Politické či typově a funkčně méně diferencované národní elity se proto v těchto méně vyvinutých regionech snažily o to vytvořit takové hospodářské a společenské podmínky, jež by ochránily místní podnikatele do té míry, aby byli schopni vytvořit dostatečně silný vnitřní trh výrobků, služeb a kapitálu. Ten měl být v ideálním případě jakousi páteří ekonomického systému konstruovaného jako více či méně uzavřený hospodářský prostor, v němž se měl z valné části realizovat hospodářský život příslušníků určitého národa.

Tyto elity si přitom zároveň vesměs velmi dobře uvědomovaly, že pro takovou představu musí získat příslušníky svých národních hnutí. Část z nich potom začala považovat národní hospodářství za vhodné pole pro uplatňování svých vůdčích aktivit. Díky jejich agitaci se pro jejich aktuální či potenciální klienty měly stát atraktivní jejich apely na materiální, politické i kulturní výhody, které mohou úspěšným rozvojem moderního podnikání získat nejen jako jednotlivci, nýbrž i jako příslušníci určitého národního společenství. Z těchto i jiných důvodů se v těchto národních hnutích nemohl rozvinout hospodářský i politický individualistický liberalismus do té míry jako např. v anglosaských zemích, neboť příklon ke kapitalismu zde byl spjat s výchozími ochránářskými postoji, jež se dařilo překonávat vesměs jen velmi pomalu.

Ti nejprozíravější příslušníci jednotlivých národních elit se přitom vcelku oprávněně domnívali, že pokud bude interakce mezi jejich politikou, kapitalismem a nacionalismem dlouhodoběji úspěšná, pak vytvoří též velmi efektivní tlak na zásadní proměnu v jednotlivých mocenských polích, ať již uvnitř jednotlivých (nezřídka též multietnických) zemí, tak i uvnitř celého Rakouska-Uherska. Přitom však nelze nevidět, že podobnou roli, jakou zde sehrávala hospodářská úroveň jednotlivých národů a národností, zde měla i jejich vzdělanost jako důležitý prvek modernizace jejich kulturní úrovně. Přitom je otázkou konkrétního výzkumu, nakolik se nerovnoměrně zvyšující kulturní úroveň jednotlivých národů a národností habsburské monarchie promítala do jejich mentality a jejím prostřednictvím do nacházení pozitivního vztahu k modernímu kapitalismu.³

Zároveň je zřejmé, že moderní kapitalistické podnikání bylo v multietnickém kontextu Rakouska-Uherska chápáno těmi národními elitami, jež byly mocensky zvláště ambiciózní, jako nástroj ke zvýšení tzv. národního bohatství těch národů, v jejichž čele stály či alespoň chtěly

stát. Přitom však nemůžeme přehlédnout, že právě pojem národní bohatství nabíral v souvislosti s hospodářským nacionalismem této doby i nové kulturní rozměry. V jeho středu totiž nestála jen konstrukce hospodářských zájmů určitého národa, nýbrž i snahy ovlivňovat prostřednictvím promyšleného tlaku na kulturní vyspělost a národní uvědomění širokých vrstev obyvatelstva též jejich spotřební ideály. Příslušníci národních elit se zprvu domnívali, že z hospodářské modernizace společnosti by měly v první řadě profitovat střední vrstvy jejich národní společnosti. Časem jim však docházelo, že kapitalistická ekonomika, jež je budována na národní bázi, potřebuje mnohem silnější spotřebitelskou vrstvu jako základ svého trhu, což byl i český případ.

V tomto směru jim spolu s pozvolna vzrůstající životní úrovní vydatně napomáhal vícevrstevnatý modernizační tlak na mentalitu nižších společenských vrstev české národní společnosti, jenž začal intenzivněji působit již v 60. letech 19. století, avšak stále zřetelněji se projevoval od 90. let tohoto věku. Jeho důsledkem byl posun těžiště jejich životních jistot od představy, že jejich základem je dostatek chleba k elementární obživě, smě-

Na český stůl české víno.

Mělnické víno jest proslulé svojí výbornou jakostí a znamenitou chutí. V přední řadě náležejí tudíž na náš český stůl. — Cenky zlatoma a obratem pošty.

**Správa vinařství prince Ferdinanda z Lobkovic
v Dolních Bečkovcích u Mělníka.**

Obr. 1

rem k dostatku peněz, za než je možno nakoupit takové množství životních potřeb, jež jim umožní žít bez obav z hladu. Jejich množství a rozsah se před první světovou válkou stávaly též předmětem statistických výpočtů, jež byly rovněž popularizovány v širší veřejnosti. Podle nich měl každý dospělý Čech jako „normální člověk“ mít de facto nárok alespoň na takový výdělek, aby mohl denně průměrně zkonsumovat 0,5 kg chleba, 0,5 l piva, 0,2 l mléka, 0,4 kg brambor, luštěnin a zeleniny, 0,25 kg masa a 0,08 kg ovoce. Navíc se ještě počítalo s tím, že spotřebuje 18 gr. tabáku a stejné množství soli.

Tento spotřební model sice nevyčerpával všechny nutné životní potřeby, jako bylo např. bydlení, ošacení a obutí, nicméně však statisticky dokládal, že hospodářský nacionalismus se může s jistým zdarem uplatňovat jen v takových národních společnostech, v nichž existovala již určitá výchozí konzumní úroveň, již potom bylo možno rozšiřovat, což platilo i pro české poměry v letech 1860–1914.⁴

Pro stoupence českého či jiného hospodářského nacionalismu v habsburské monarchii byla v této době rovněž typická úvaha, že z moderního kapitalismu může jejich národ profitovat jen tehdy, pokud vytvoří ze svého středu poměrně výkonnou vrstvu kapitalistických podnikatelů. K tomu však nebylo třeba jen zmodernizovat zákonodárství, osvojit si potřebné podnikatelské dovednosti, moderní technologie a nashromáždit dostatek investičního kapitálu. Ještě důležitější bylo totiž vytvořit na nejrůznějších úrovních národního života podmínky vhodné k tomu, aby jeho kapitalistická ekonomika v zásadě splňovala dvě hlavní podmínky, a to totiž, aby se kapitál vytvořený v rámci vlastní národní společnosti „nepřeléval“ bez ekonomického efektu do jiné národní společnosti. Zároveň šlo i o to, aby právě „naše národní“ ekonomika těžila z toho, že se do ní bude „vlévat“ kapitál vytvořený „těmi druhými“, ať již to byly jiné národy či státy.

Velmi dobrý výrobek z české továrny
◻ do rukou českého obecenstva ◻
sprostředkuje ku svému prospěchu

český obchod.

Česká sirkárna
akciová společnost v Čes. Budějovicích
doporučuje

české sirky,
výrobek nejlepší jakosti
:: za zvláště mírných cen. ::

Obr. 2

Tato okolnost pak hrála zvláště důležitou roli v mul-
tietnických zemích, z nichž jednou byly i Čechy. Právě
v nich mohl hospodářský nacionalismus Čechů stavět na
představě, že české výrobky si koupí nejen všichni Češi,
nýbrž i někteří Němci, a tak bude převrácena výchozí
spotřebitelská strategie, v níž si díky historickým okol-
nostem „německé“ výrobky nekupovali jen místní Němci,
nýbrž povětšinou i Češi. Tento tlak na utváření „národní-
ho bohatství“ chtěl zásadně usměrňovat chování spotře-
bitelů na vnitřním trhu, aby jako kupující upřednostňo-
vali „naše národní“ zboží. Z tohoto hlediska byl žádoucí
i jeho vývoz, v němž však již vyjma konkurenceschopnos-
ti mohla hrát velmi významnou roli státní celní či pobíd-
ková politika. Přitom je zjevné, že v obou případech se
měl záměrně posilovat vlastní „národní“ kapitál na úkor
toho „cizího“.

Do české domácnosti český prací stroj!

Původní prací stroj „IDEÁL“

jest dnes nejlepším a nejosvědčenějším pracím strojem doby. — Ideálně
jednoduchá soustava! — Bezvadný výkon! — Sněhobílé prádlo! — Po-
škození prádla nemožné.

**Předějí všechny patentované i nepatentované stroje prací
zejména stroje železné a stroje s vrohním vedením.**

P. T. učitelstvu zvláštní výhody a pohodlné platební podmínky.

Jak soudí naši pp. zákazníci:

<p>P. T. Po užívání téměř tříletém — tedy na základě řádného vyzkoušení od Vás koupeného pracího stroje „Ideál“ se zdímadlem paragonovým, můžeme tento, kdo chce mít prádlo bez poškození čistě vyprané a kdo chce uspořít na čase i penězích, počtivě doporučit.</p> <p>Marie Dívoká, choť učitele v Krásně.</p> <p>P. T. Sděluji tímto, že výkon Vašeho pracího stroje mne úplně uspokojil. Měl jsem před ním 8 jiných stroje</p>	<p>P. T. Sděluji Vám, že i já jsem z počátku nevěřil, že Váš prací stroj „Ideál“ tak výborné služby koná. Teprve nyní po delším zkoušení shledávám, že pere skvěle a prádlo netrhá. Doporučuji proto ct. podnik Váš každému vlasteneckým: „Svůj k svému!“</p> <p style="text-align: center;">Jos. Černý, učitel v Mostkovicích u Prostějova.</p> <p>P. T. S potěšením sděluji Vám, že zakoupený od Vás prací stroj „Ideál“</p>
--	---

Obr. 3: (Státní okresní archiv Přerov)

Jen české výrobky mají být v českých domácnostech používány.

Těmi jsou

mýdlo jádrové s „holoubky“

a Holoubkovy svíčky stearinové, královské, stolní,
klavírní atd., mýdla toaletní a voňavky z továrny fy.

Krnt. Holoubek Král, Vinohrady.

Doporučujeme tyto chvaludě známé výrobky.

Obr. 4

Obr. 5: „Chraňte národní majetek. Řekněte svým ženám, aby používaly na praní výlučně Schichtovo mýdlo“

V těchto zásadách, jež byly ovšem velmi obtížně vzájemně slučitelné tam, kde si tímto způsobem počínalo stále více národů či států, lze po mém soudu spatřovat výchozí ideálně-typickou konstrukci moderního hospodářského nacionalismu nejen v multietnickém prostředí českých zemí, nýbrž i jinde. Jeho ideálním cílem bylo uzavření vlastního trhu pro výrobky, které umělo dané národní hospodářství aktuálně nebo potenciálně vyprodukovat na straně jedné a souběžná snaha o vývoz na cizí trhy na straně druhé. Vývozu se z hlediska zastánců hospodářského nacionalismu rovněž typologicky blížila situace, když si Čech v Čechách koupil „německý“ výrobek a vice versa, který tak byl vlastně exportován do „cizí-

ho“ národního společenství, byť byl zhotoven domácími německými či českými výrobci. Podobnou ekonomickou roli pak právě z tohoto hlediska mohl plnit trh služeb, obchod či peněžní ústavy.

Rozdíly ve strategiích hospodářského nacionalismu spočívaly v našem případě v tom, zda jednotlivé národy habsburské monarchie mohly k jeho prosazování využívat státní moc, či se na ni mohly spolehnout jen příležitostně nebo pouze v malé míře, jako tomu bylo zejména u českých politických a podnikatelských elit před první světovou válkou, či k ní neměly žádný efektivní přístup, jako tomu bylo v Předlitavsku ve stejné době např. u Rusínů a v Uhersku např. u Slováků. Další rozdíl pak spočíval v tom, zda měl hospodářský nacionalismus ekonomicky propojovat národy, jež nežily pouze na území habsburské monarchie, což platilo zvláště pro Rumuny a Italy, do jisté míry pro rakouské a české Němce a svým způsobem i pro Srby. Příslušníci těchto národů totiž mohli upírat svoji pozornost k příslušným národním státům

Obr. 6: Česká nacionální agitace v Kolíně (počátek 20. století)

v jejich sousedství nejen ve smyslu kulturní sounáležitosti, nýbrž i ve smyslu integrace do společného národního hospodářství. Snahy o takto chápanou hospodářskou spolupráci tak mohly podobně jako u Poláků, kteří v této době žili ve třech státech, vytvořit jeden z předstupňů budoucího národního sjednocení.⁵

Pokud tyto národy rozvinuly hospodářský nacionalismus jako součást svých národně sjednocovacích ambic, pak nešlo jen o hospodářský nacionalismus přeshraniční, nýbrž i dezintegrační vůči dosavadnímu státnímu uspořádání. Přitom je třeba již nyní upozornit na to, že podobnou roli mohl sehrávat v očích rakouských a českých Němců a Maďarů fenomén, jenž nazývali panslavismem, jemuž přiřítali přímé mocenské ambice korespondující s politickým zájmem Ruska. K tomu je třeba poznamenat, že tento „panslavismus“ v českém prostředí 19. století vesměs lavíroval kolem kulturně chápané slovanské vzájemnosti, jejíž společenský význam navíc značně kolísal. Nicméně však právě zde došlo před první světovou válkou k rozvoji ideologie tzv. neoslovanství, jež obsahovala též snahu jak o vnitrostátní, tak i přeshraniční ekonomickou spolupráci slovanských národů, v níž měli sehrávat iniciativní roli čeští podnikatelé i české bankovní ústavy.⁶

Zkoumat hospodářský nacionalismus není jednoduchou teoretickou a metodologickou otázkou ani snadným předmětem historického bádání. Jeho konceptualizace totiž výrazně souvisí s proměnlivou škálou historických faktorů i historických procesů, jež jsou v různých kulturních prostředích střední a jihovýchodní Evropy velmi rozdílné. Nicméně se domnívám, že v sobě musí obsahovat jeho národohospodářskou, ideologickou, politickou a geopolitickou komponentu stejně jako důraz na jeho konkrétní dějiny v jednotlivých národních společnostech, jež se zvláště komplikovaně prolínají zejména v multietnickém prostředí habsburské monarchie. Navíc si myslím, že se jeho historik musí zabývat i jeho případ-

nou prehistorií, aby mohl zodpovědně posoudit, do jaké míry šlo o jev historicky kontinuální, stejně jako si položit otázku, v čem byl proměnlivý, a do jaké míry byl schopen mobilizovat pro společné cíle. Jeho mobilizační schopnost pak ověřovala i ohraničovala akční rádius jednotlivých národních elit či jeho konkrétních iniciátorů, a tak vymezovala aktuální společenský význam této sféry jejich vlivu. Nesmíme též zapomínat na to, že pro historika je rovněž důležitý již několikrát zmíněný kulturní kontext hospodářského nacionalismu, zejména pak vztah mezi kapitalismem a nacionalismem v jednotlivých národních mentalitách. V neposlední řadě to jsou i jeho vzory, které chci nyní pro první polovinu 19. století přiblížit alespoň prostřednictvím několika případových sond.

Na výchozí konceptualizaci hospodářského nacionalismu v habsburské monarchii měl před rokem 1848 zásadní vliv německý národohospodář Friedrich List (1789–1846), neboť právě jeho názory zde přispívaly k tomu, že se zde vytvořil poměrně vlivný koncept národního hospodářství v opozici proti individualistickému liberalismu skotského morálního filosofa Adama Smitha (1723–1790). List totiž ve svém základním národohospodářském díle *Das nationale System der politischen Ökonomie* z roku 1841 zdůrazňoval, že nositelem hospodářského života není individuum, nýbrž národ, jenž se musí nejprve dostatečně kulturně a hospodářsky rozvinout na takový stupeň, na kterém by pro něj mohlo být „možné a užitečné spojení s ostatními národy stejné úrovně a tím také dosažení volného obchodu.“ List se ostatně během svého několikaletého pobytu v USA již roku 1827 veřejně projevil jako zastávce amerického celního protekcionismu, jenž měl posílit domácí ekonomiku na úkor celního liberalismu.⁷

Po svém návratu do Německa roku 1832 byl též organizačně velmi aktivní. Prosazoval zejména myšlenku Německého celního spolku jako klíčového nástroje pro vybudování moderního německého národního hos-

Obr. 7: Friedrich List

podárství prostřednictvím společného vnitřního trhu, v němž budou odstraněny všechny celní přehrady. Stejně tak rozvíjel koncepci vybudování německého železničního systému, jakožto vítaného nástroje k zdokonalení německého průmyslu. Listovy národohospodářské názory byly dobře známy i v Čechách. Iniciativní úlohu sehrály však především v Uhrách, kde byl jeho spis o národním hospodářství přeložen do maďarštiny již roku 1843. Agilním propagátorem jeho názorů se zde stal především Lajos Kossuth, jenž se roku 1844 stal jedním z organizátorů spolku, jehož členové se zavazovali, že po šest let nebudou kupovat rakouské výrobky, vyjma těch, jež nebyl schopen domácí průmysl vyrobit.

Tento spolek poměrně rychle vytvořil po zemi síť poboček, které měly organizovat bojkot neuherského zboží jakožto „cizího“. Důležitá váha byla v takto chápaném maďarském hospodářském nacionalismu přikládána též vybudování vlastního zahraničního obchodu s tím, že jeho centrem se měla stát perspektivně Rjeka, jako hlavní místo uherského námořního exportu. Hledaly se i způsoby, jak finančně podpořit budování domácích továren. Tendence k hospodářské soběstačnosti se v Uhrách ostatně objevily již dříve. Již roku 1830 vydal nacionálně poněkud rezervovaný hrabě István Széchenyi své velmi populární pojednání o organizaci úvěru v Uhrách, kde si vytvoření autonomního uherského finančního trhu sliboval nejen od změny legislativy týkající se úvěrnictví, nýbrž i od založení zvláštní uherské národní banky v Pešti, jež měla moderním způsobem regulovat vztahy mezi dlužníky a věřiteli v Uhrách, které se mu jevily vzhledem k stavovským privilegiím šlechty jako velmi chaotické.⁸

O Listovy národohospodářské názory měla rovněž velký zájem vídeňská veřejnost. Přitom je však třeba vzít v úvahu, že akce bojkotující rakouské zboží v Uhrách postihovaly též podnikatele v českých zemích. Jeho osobnost se po nečekané smrti stala též předmětem jednání

Podporujte jen naše domácí rukodílně výrobky!			
Cech k Čechu!	<p>Svůj k svému!</p> <p>Krkonošské tkalcovské výrobky</p> <p>jako: Krkonošská lněná plátna všech druhů, damašky (grádle) na povlaky, soubory stolní bílé i kávové, ručníky, kapesníky, utěrky, plátna na prostěradla, kanafasy barevné, sypkoviny atd. Vše nejlepší jakosti a v nízkých cenách nabízí</p> <p>Jos. Al. Kadavý, tkadlec</p> <p>v Dol. Štěpanicích, p. Jilemnice, Krkonoše.</p>	Křesťan ku křesťanu!	
	Podporujte ryze české a křesťanské výrobky!		

Obr. 8

Jednoty pro povzbuzení průmyslu v Čechách, kde se rokovalo mimo jiné o tom, zda má tento spolek finančně přispět na vybudování jeho pomníku. Proti tomu se rozhodně postavili čelní představitelé českého národního hnutí charakteristickým poukazem na skutečnost, že hlavním úkolem Jednoty je podporovat průmysl v Čechách, pro nějž Friedrich List prý nic významného nevykonal. Česká strana byla před rokem 1848 sice dosti agilní k tomu, aby v Průmyslové jednotě v Praze prosadila vybudování české průmyslové školy a zorganizovala v její prospěch peněžní sbírky, avšak na druhé straně si nebyla stále ještě schopna vytvořit vlastní národohospodářskou argumentaci, jež by přesahovala horizont úvah o tom, jak osvětově zabránit ohrožení českého řemeslníka „německým“ průmyslem. Národohospodářské komponenty českého austrosłavi-

smu byly ve 40. letech 19. století stále mlhavé. Ostatně i Karel Havlíček Borovský překonal své původně antikapitalistické stanovisko až po porážce revoluce 1848–1849, tj. v době, kdy na sebe začal liberální hospodářské iniciativy systematicky stahovat neoabsolutistický stát.⁹

Některým črtám autarkního hospodářského nacionalismu se v předrevolučních Čechách zřejmě nejvíce přiblížila společná snaha stavovské opozice na českém sněmu a několika občanských podnikatelů v pražské Průmyslové jednotě, kterou bychom zřejmě mohli označit jako pokus o „patriotický kapitalismus“. V jejich řadách ovšem nenacházíme žádného z čelných představitelů tehdejšího českého národního hnutí. Cílem tohoto konceptu bylo spojení šlechtického zájmu na výkupu z poddanství se zájmem občanských podnikatelů na vytvoření dobře fungujícího autonomního finančního trhu v Čechách, jež by nebyl přímo závislý na těžkopádné finanční politice vídeňské centralistické byrokracie. Za patriotický lze tento pokus o autonomistický kapitalismus označit zejména proto, že jeho cílem byla hospodářská modernizace české země, jejímž nositelem se měly stát ty společenské vrstvy, jež sice neměly moderní národní vědomí, přitom však disponovaly značným hospodářským potenciálem, jež takto hodlaly zúročit.

Páteří tohoto hospodářského autonomismu bylo podle jeho programu z února roku 1847 zřízení odbočky vídeňské Národní banky v Praze, jež by zlevnila úvěr. Dále to bylo založení české hypotéční banky, jež by pomohla zorganizovat výkup z poddanství a zajistila velkostatkářům přijatelný úvěr pro modernizaci jejich hospodářství. Zároveň se uvažovalo o zřízení pražské burzy jakožto institucionalizovaného trhu pro cenné papíry. Počítalo se též s reformou směnečného práva, která by posílila pozice věřitelů vůči dlužníkům, a zároveň i usnadnila oběh peněz v zemi. S podobnými snahami přicházela též marně o něco agilnější stavovská opozice v Dolních Rakousích,

neboť pokusy o autonomní kapitalismus byly vládními kruhy považovány za nežádoucí jak z fiskálního, tak i politického hlediska, a proto je zamítaly. Jediným jejich ústupkem bylo zřízení filiálky vídeňské Národní banky v Praze. Navíc nelze přehlédnout, že i sociální základna takovýchto projektů byla poměrně úzká a snahy o jejich prosazení do hospodářské praxe se tehdejší veřejnosti jevily jako velmi váhavé. Zřejmě i proto se též účinně neprotrnuly s programovými prioritami stoupců českého i německého nacionalismu v předbřeznových Čechách.¹⁰

Revoluce 1848–1849 přinesla na pořad dne celou řadu otázek, z nichž se ty „čistě“ ekonomické nezdály být zejména v jejích prvních měsících těmi nejdůležitějšími. Časem však byla nastolena jako politický, hospodářský a nacionální problém integrace neuherské části habsburské monarchie do Německého celního spolku, jež měla dodat německému národnímu sjednocení žádoucí ekonomickou sílu. Tato problematika se na konci srpna roku 1848 stala důležitou součástí jednání teplického kongresu českých Němců. Z jejich postojů zprvu vyplývaly obavy

Obr. 9: Německá nacionální agitace v Turnově (počátek 20. století)

z toho, že celní spojení s Německem povede k nepříjemnému zvýšení konkurence na domácím trhu, jež potom zatlačilo do pozadí hledisko politické a nacionální, podporující celní unii s Německem.

Mnohem soustavnější pozornost celní unii s Německem věnovala Jednota pro povzbuzení průmyslu v Čechách, která k tomuto účelu ustanovila 16. srpna 1848 zvláštní komisi, jež provedla za tímto účelem poměrně důkladnou dotazníkovou akci.¹¹ Její referent, majitel přádelny bavlny na Smíchově Franz Richter, shrnul takto získané poznatky do zvláštního memoranda, z něhož vyplývá, že hlasy pro vstup do Německého celního spolku se v Čechách sice silně projevovaly v německém národním prostředí, avšak celkově nepřevažovaly. Nejlepší ekonomické šance pro domácí export do Německého celního spolku tato komise spatřovala ve výrobním odvětví vlněných látek a případně i v bavlnářství a hedvábnictví, s jistými výhradami též hovořila o sklářství, hornictví a výrobě cukru.

Za prioritní otázku považovala ovšem vytvoření celní jednoty uvnitř celé habsburské monarchie, která by měla navíc do tohoto spolku výhledově vstoupit jako celek, což bylo vzhledem k vzestupu maďarského nacionalismu a jeho snahám o hospodářské osamostatnění Uher iluzorní. Nevýhodu Německého celního spolku komise spatřovala v okolnosti, že nezahrnoval ani státy na severu Německa ani nejdůležitější exportní přístavy Hamburk a Brémy. Další nutný předpoklad vstupu habsburské monarchie do Německého celního spolku členové této komise viděli ve sjednocení její fiskální politiky, právních předpisů a jiných sfér hospodářského života tak, aby oba státní celky, tj. sjednocené Německo a zreformovaná habsburská monarchie, dosáhly v přípravném období tří let právě v této oblasti analogické míry unifikace, jíž se vyznačovala např. Francie. Ponechat vše samovolnému vývoji ve smyslu anglického hospodářského liberalismu považoval Franz Richter za krajně riskantní.¹²

Obr. 10

Po revoluci 1848–1849 se poměrně brzy ukázalo, že nová rakouská vnitřní a zahraniční politika usilující o politickou a hospodářskou integraci střední a jihovýchodní Evropy nemá dost sil k tomu, aby v tomto prostoru vytvořila společný systém moderního kapitalismu založený na hospodářském liberalismu a odbourání celních překlad mezi jednotlivými státy. Na druhé straně se jí dařilo vytvořit takový prostor z habsburské monarchie mimo jiné i tím, že mezi její neuherskou a uherskou částí byla zrušena celní hranice. Nový společenský i hospodářský fenomén tzv. „velkého kapitalismu“ byl v neoabsolutistickém Rakousku založen na zájmové koalici kapitalistických velkopodnikatelů se šlechtickými velkostatkáři, kteří výkupem z poddanství získali značné sumy peněz, jež hodlali s nadějí na dosud neobvyklý

zisk investovat do nově vznikajících akciových společností.¹³

Hospodářským centrem monarchie se tehdy stávala Vídeň v mnohem větším rozsahu v porovnání s tím, jak tomu bylo dříve. Její klíčovou hospodářskou roli podporovala též skutečnost, že byla s ostatními hospodářskými centry monarchie postupně propojována vznikající železniční sítí, a že se v ní rozhodovalo o investicích, jež měly zásadní hospodářský význam. Tyto okolnosti spolu s jinými pak způsobily, že koncept českého patriotického kapitalismu přestal být pro jeho předrevoluční zastánce atraktivní. České národní hnutí bylo ochromeno porážkou předchozí revoluce do té míry, že se s oživením jeho společenských iniciativ setkáváme až na konci 50. let 19. století. Jeho přívrženci nebyli v tomto desetiletí kapitálově tak silní a mentálně připravení, aby se mohli vydat podobnou cestou jako velcí investoři. Přitom se však zdá, že hospodářské oživení, jež s sebou porevoluční doba přinesla, poskytlo i části českých středních vrstev jisté zisky, což se potom společně s dokončeným výkupem z poddanství projevilo v 60. letech 19. století.¹⁴

Obr. 11: „Němci, kupujte jen u Němců“ – záhlaví z reklamní části Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens

2. Multietnicita národní společnosti, hospodářské elity a jejich konfrontace

Od šedesátých let 19. století se setkáváme již s ideologií českého hospodářského nacionalismu, jenž se stává postupně návodem pro jednání v hospodářské sféře a později i součástí různých politických programů. Tato skutečnost měla více důvodů, z nichž si musíme připomenout zejména okolnost, že tehdejší česká národní strana preferovala jednoznačně prosazení federalizace habsburské monarchie a v tomto směru sázela na symbolický i praktický význam českého státního práva jako nástroje integrace Čech, Moravy a Slezska do jedné ze státních komponent kýženeho federálního celku.¹ Národohospodářské požadavky hrály v těchto politických souvislostech pouze druhotnou roli i když např. argumentace daňovou výkonností českého obyvatelstva pronikla roku 1863 do Palackého marných snah o reformu volebních řádů do českého zemského sněmu. Stejně tak byla spolu s dalšími národohospodářskými argumenty, které se snažily zařadit český národ mezi kulturně i hospodářsky vyspělé národy Evropy, zdůrazněna v Riegerově zahraničněpolitickém memorandu o české otázce, jež předal roku 1869 francouzskému císaři Napoleonu III.²

Avšak František Palacký neměl pro národohospodářské otázky příliš velké pochopení. Dokonce lze hovořit o tom, že v jeho mentalitě můžeme i v této době nalézt některé prvky nábožensky motivovaného antikapitalismu spojené s jistými antisemitskými črtami, považujícími hospodářské iniciativy, jejichž hlavním smyslem je dosahování co největšího zisku, svým způsobem za nemravné. Zjevně více pochopení pro moderní kapitalismus měl jeho zeť František Ladislav Rieger, jenž se v letech 1848–1849 rozhodl ve Francii i Velké Británii studovat národohospodářské a sociální problémy spjaté právě s tímto společenským, hospodářským a kulturním fenoménem.

Obr. 12: František Palacký

Jeho zahraniční zkušenost ho pak přivedla k poznání, že rozvoj moderního kapitalismu sice vyostřuje sociální otázku, na druhé straně však přispívá k civilizačnímu rozvoji jednotlivých národů tím, že rozšiřuje jejich bohatství a tudíž i zvyšuje jejich politickou váhu. Dále zlevňuje výrobu, zvyšuje spotřebu a poskytuje nižším sociálním vrstvám pravidelný výdělek. Rieger zároveň přijímal i liberální tezi o tom, že moderní kapitalismus má jistou samoregulační schopnost, kterou si představoval tak, že je schopen perspektivně řešit problémy, které aktuálně vyostřuje.³

Avšak ani on se nestal v 60.–80. letech 19. století, kdy byl vůdčím českým politikem, tvůrcem nějaké české národohospodářské koncepce. Přitom se snažil na svém velkostatku Maleč ve východních Čechách působit jako úspěšný podnikatel v cukrovarnictví, v němž však ani přes svou dobrou vůli a tvrdošijnost neuspěl. Z významnějších českých občanských politiků z éry 60. let 19. století byl s kapitalistickým podnikáním přímo spojen pouze někdejší osmačtyřicátník, statkář a cukrovarník Josef Macháček (1818–1870), jenž se do této společenské pozice vypracoval v 50. letech 19. století ze selských poměrů. Ve svém sídle ve Dvoře Králové vedl též salón, jenž navštěvovaly čelné české kulturní a politické osobnosti této doby včetně mladého Jana Nerudy, který označil Macháčkovu rodinu za vzor vyšší úrovně tehdejšího českého národního života. Macháček svým politickým i jiným veřejným angažmá, do kterého byla zapojena celá jeho rodina, spojoval sociální typ moderního podnikatele-selfmademana zcela záměrně se svojí identifikací s českým nacionalismem. Nejen těmito svými postoji, nýbrž i snahou o vlastní kulturní styl zůstal v českém národním prostředí na dlouhou dobu ojedinělou osobností. O jeho ojedinělosti svědčí též fakt, že byl až do roku 1867 jediným českým zástupcem v sekci továrního průmyslu pražské obchodní a živnostenské komory. Její obvod v sobě zahrnoval po-

většinou české obyvatelstvo, zároveň v Čechách byla po liberecké komoře hospodářsky nejvýznamnější.⁴

Moderní české podnikatelské kruhy se totiž začínají v 60.–70. letech teprve utvářet, a to zejména díky vzniku sítě českých záložen završené roku 1868 Živnostenskou bankou, zakládání rolnických akciových cukrovarů a případně i dalších podniků potravinářského průmyslu, jako byly pivovary, lihovary a sladovny. V návaznosti na ně, stejně tak jako na modernizaci zemědělství, začalo o něco později vznikat i české strojírenství. Menší roli v tomto procesu „českého“ hospodářského růstu, jenž byl součástí tzv. zakladatelské horečky vrcholící v letech 1868–1873, pak sehrávalo zatím např. textilnictví. Přitom je třeba vzít v úvahu, že řada českých záložen po hospodářské krizi roku 1873 zanikla. Podobně tomu bylo i u českých akciových rolnických cukrovarů. Tato hospodářská krize, jež se týkala též zemědělství, pak proces formování české podnikatelské vrstvy zpomalila do té míry, že až do 90. let 19. století je vcelku nemožné hovořit o české podnikatelské elitě jako zvláštní skupině předních českých podnikatelů a manažerů.

Kapitálový trh v Čechách od 60. let 19. století významně ovlivňovaly pobočky velkých vídeňských bank, jež sem byly schopny vyvézt svůj kapitál a díky menší konkurenci ve srovnání s tím, jaká byla v sídelním městě, jej též velmi výhodně zúročit. Přitom je ovšem třeba vzít v úvahu, že po roce 1900 se růstová dynamika vídeňských i německých bank v českých zemích snižovala, kdežto u českých bank tomu bylo právě naopak. Jan Hájek v této souvislosti dokládá, že přes značný absolutní vzrůst vídeňských bank podíl jejich akciového kapitálu v Předlitavsku stále klesal, a to ze 78,9 % v roce 1900 až na 65,8 % v roce 1913.⁵ Tento růstový trend „českého národního hospodářství“ podtrhují i statistické údaje Pavly Horské-Vrbové, podle nichž byl na počátku 20. století kapitál německých akciových společností v českých zemích třikrát vyšší než českých, zatímco v roce 1873 měl pětinasobnou převahu.⁶

Obr. 13: František Ladislav Rieger

Česká národnost byla v Čechách sice většinovou, avšak její hospodářská síla stále pokulhávala za českými Němci a Židy. I soudobí národohospodáři považovali počátek 20. století za zásadní mezník, v němž se projevil i v Čechách přechod od agrární společnosti k moderní urbanizované industriální společnosti. Iniciativní v tomto směru byli zejména profesori německé univerzity v Praze Friedrich Wieser a Heinrich Rauchberg, s nimiž polemizovali zejména Albín Bráf a jeho přívrženci Josef Gruber a Theodor Živáňský. Přitom jen obtížně hledali spolehlivá kritéria, jež by byla schopna poměřit hospodářský výkon jednotlivých národů v Čechách. Přesto, že docházeli k rozdílným závěrům, bylo zřejmé, že před první světovou válkou národohospodářská výkonnost Čechů stoupala do té míry, že se stala předmětem nacionálně kontroverzního společenského diskursu. Kvantitativní poměr mezi jednotlivými národnostmi se přitom v Čechách příliš neměnil, přesto, že jejich příslušníků zde za téměř 65 let přibýlo více než dva miliony.⁷

Podle sčítání lidu z roku 1846 v Čechách žilo 4 347 962 obyvatel, tj. 2 598 774 (59,77 %) Čechů + 1 679 151 (38,62 %) Němců + 70 037 (1,61 %) Židů. Od roku 1880 se národnost statisticky zjišťovala jen podle obcovací řeči, k níž se jednotliví občané přiznávali. Podle posledního rakouského sčítání lidu z r. 1910, zde žilo 6 712 944 obyvatel, z nichž se 63,19 % (4 241 918) hlásilo k české a 36,76 % (2 467 724) k německé obcovací řeči. Zbytek, tj. 3 302 obyvatel, připadal na příslušníky jiných obcovacích řečí. Mezi nimi se však nenacházejí Židé, kteří nemohli svoji identitu deklarovat prostřednictvím své obcovací řeči, nýbrž jen skrze svoji náboženskou příslušnost. Přitom však platilo pravidlo, že zámožnější Židé se vesměs hlásili prostřednictvím obcovací řeči k německé národnosti, kdežto ti méně zámožní k české národnosti, což bylo patrné zejména pro Prahu či jiná větší města v Čechách. Jejich neobyčejnou ekonomickou výkonnost nebylo tedy

možno dost dobře poměřovat v souvislosti se statistickým kritériem obcovací řeči.

Vzhledem k malému počtu příslušníků moderních podnikatelských vrstev v českém národním hnutí 60. a 70. let 19. století se český hospodářský nacionalismus této doby rozvíjel především jako ideologie svépomoci, kterou v českém prostředí pomáhaly propagovat mj. i překlady spisů skotského moralisty Samuela Smilese (1816–1904), jež nesly názvy *Karakter* (míněno *Charakter*, 1876), *Svépomoc* (1877) a *Základ blahobytu* (1877). Kladly důraz na sebekázeň a sílu vůle jednotlivců i jejich skupin v jejich snaze po lepším existenčním uplatnění. Na myšlenke svépomoci a na ekonomickém využití Palackého hesla „Svůj k svému“ bylo ostatně postaveno i zakládání českých záložen a do jisté míry i akciových rolnických cukrovarů. Ve stejné době se část podnikatelsky aktivních vrstev začala v českém národním prostředí zaobírat též myšlenkou budování vzorových českých národních podniků.⁸

Jím měla být především První českomoravská továrna stroje, založená roku 1871 nedaleko Prahy v Libni iniciativní skupinou mladších karlínských podnikatelů na čele s obratným investorem Karlem Židlickým a stavebním podnikatelem Václavem Nekvasilem, který se specializoval na stavbu cukrovarů. V programovém prohlášení této nové akciové společnosti, jež se stala jedním ze základů jednoho z nejvýznamnějších strojírenských podniků (Českomoravská, Kolben, Daněk) v Čechách, pak čteme několik vzorových zásad, na nichž měl být moderní český průmysl budován. Předně šlo o využití všeobecné hospodářské konjunktury a vykrytí mezery na domácím strojírenském trhu, jež je zatím zaplňována nákladným dovozem. Dále je to skutečnost, že probíhající německo-francouzská válka oslabuje zahraniční konkurenci a konečně i naděje, že strojírenské výrobky bude možno též vyvážet do slovanských zemí. Založení vzorové akciové

strojírnny se navíc má stát příkladem pro další takové podniky v ostatních českých městech. Její vysoká technická úroveň je zaručena kvalitou českých odborníků. Zároveň tak může český investor výhodně vložit své peníze do moderního českého průmyslového podniku.⁹

Soustavnější vyjádření českého hospodářského nacionalismu této doby pak můžeme najít v *Soustavě národního hospodářství politického*, kterou vydal roku 1869 František Ladislav Chleborád (1839–1911), jenž se stal též jedním ze zakladatelů českého družstevnictví. Z jeho názorů je dobře patrné, jak obtížné bylo v českých poměrech, v nichž se národohospodářská nauka teprve stávala květinou, již je třeba trpělivě pěstovat, zformulovat systém vlastního národního hospodářství. Chleborád jej nazval vlastenecké národní hospodářství, aby jej odlišil od běžného používání tohoto pojmu zahraničními odborníky. Dále poukázal na skutečnost, že v multietnickém prostředí českých zemí došlo k tomu, že podnikatelé pocházejí z národní menšiny, kdežto dělníci z národní většiny, což je podle něho do budoucna stav neudržitelný jak z národního, tak i sociálního hlediska ve smyslu hrozícího antagonismu mezi chudými a bohatými.

Poměrně nová je přitom jeho myšlenka, že české dělnictvo je možno udržet v lůně českého národa prostřednictvím družstevní svépomoci. Zároveň odmítá Smithovu představu o volném obchodu jako vodítku pro národy, jež jsou hospodářsky opožděné. Právě u nich musí dojít k úzké vazbě mezi národními hospodářstvími a politikou, jež se má též dovolávat státní pomoci. Pod vlivem Friedricha Lista pak Chleborád, dnes poněkud fantasmagoricky, hovoří i o kýžené slovanské celní jednotě, jež má překonávat hranice stávajících států. Opírá se totiž o poněkud zastaralou tezi, že Slované jsou podobně jako Němci jeden národ, rozdělený na jednotlivé kmeny, když se emotivně ptá: „Čím se stala celní jednota národu německému, učí dějiny doby naší. Stane se kdy skutkem celní jednota slovanská?“¹⁰

70. léta 19. století, jež po mém soudu ve vlastním historickém smyslu začala až roku 1873 vleklou hospodářskou krizí, můžeme označit jako dobu zjevného poklesu českých politických, společenských a hospodářských aktivit. Charakteristická pro ni byla jistá letargie jako následek předchozích mnohdy až horečnatých aktivit i zjevných politických neúspěchů v prosazování českého státoprávního programu. Ve srovnání s nimi by se pak pro následující desetiletí hodilo nejspíše označení jako času nového sbírání sil. Na obnovenou aktivizaci české i německé veřejnosti mělo svůj nepopiratelný vliv vyostřování nacionálních rozporů i dílčí české úspěchy v kulturní a v menší míře pak i v politické sféře. Přehlédnout nemůžeme ani objevení se nových osobností v českém intelektuálním životě i v jiných oblastech české národní společnosti. Některé z nich byly schopny vytvářet dlouhodoběji tlak na programové profilování české národní společnosti, jež se začala pomalu vnitřně diferencovat.

Z intelektuálního i programového hlediska pak nelze opomenout snahy publicisty Huberta Gorgona Schauera o novou formulaci české otázky, jakožto otázky po míře, kvalitě a setrvalosti výkonu českého národního společenství, v němž však byla hospodářská sféra chápána zatím stále jen jako okrajový prvek české národní kultury.¹¹ Filosof Tomáš G. Masaryk s čestnou výjimkou své „Sociální otázky“ (1900) a historik Jaroslav Goll se ve svých programových postulátech o hospodářské otázky příliš nezajímali. Mnohem větší význam z tohoto hlediska měli první čeští národohospodáři ex profeso Josef Kaizl (1854–1901) a Albín Bráf (1851–1912), kteří tento obor začali pěstovat v 80. letech 19. století na české právnické fakultě po rozdělení pražské univerzity (1882). Vlivnější z nich byl zpočátku o něco mladší Kaizl, jenž se v české politice uplatňoval nejprve jako staročech, potom jako realista a nakonec jako mladočech.

Obr. 14: Josef Kaizl

Pro naše téma má svůj význam, že Kaizl vydal roku 1884 svoji učebnici *Národní hospodářství*, jež sice vycházela ze tří hlavních liberálních zásad, tj. svobody jednotlivců a jejich právní rovnosti, soukromovlastnického práva ke všem věcem a smluvní svobody občanů, přesto se však k principu zcela svobodné hospodářské konkurence stavěla s jistými rezervami. Kaizl totiž zdůrazňoval, že zcela svobodný mezinárodní obchod by ekonomicky méně vyspělé národy mohl poškodit. Proto také akcentoval iniciativní roli státu při budování národního hospodářství stejně jako při vyrovnávání zájmů mezi konkurenty a ve zmírňování sociálních důsledků moderního kapitalismu. Problém národního hospodářství nestátních národů zde však nerozpracoval.¹²

V letech 1888 a 1892 vydal svoji dvoudílnou knihu *Finanční věda*, jež mu získala v Předlitavsku nepochybný odborný respekt. V české politice od konce 80. do konce 90. let 19. století pak představoval vzácný typ osobnosti, jež byla vybavena neobyčejnými ekonomickými znalostmi. Jako praktický politik se dvakrát uplatnil při vyjednáváních o prodloužení rakousko-uherského vyrovnání. Poprvé to bylo v roli říšského poslance v letech 1886–1887 a podruhé v roli předlitavského ministra financí v letech 1898–1899. V druhém případě se snažil svým vlivem čelit uherským snahám o ještě větší hospodářské osamostatnění. Pokoušel se přitom z ekonomických důvodů prosazovat spíše centralistický model státu, než přispívat k prohlubování jeho dualismu. Funkci ministra se snažil využít též k prosazování českých úředníků do svého úřadu a vyvíjel též tlak na uvádění česko-německé dvojjazyčnosti do úřední praxe.

Jeho snahou bylo též zvýšit státní dotace na veřejné práce v českých zemích. Zemské finance pak posílil zavedením přírážek k nepřímým daním z piva, chmelu a cukru. Zejména daň z cukru se setkala s nespokojeností české veřejnosti, což Kaizlovu pozici v mladočeské

Obr. 15: Albín Bráf

straně spolu s jeho odporem k neuváženému nacionálnímu radikalismu oslabovalo. Podobným způsobem na členy mladočeské strany působila i jeho představa o měnové politice, v níž se stavěl za zavedení korunové měny, garantované zlatým standardem. Tato skutečnost se setkávala se souhlasem jen těch členů mladočeské strany, kteří se nacházeli ve vyšších příjmových kategoriích, kdežto ti méně mohovití se obávali poklesu reálné hodnoty svých příjmů, a proto preferovali spíše paralelní existenci zlatkové měny společně s měnou korunovou.¹³ Kaizl byl ve srovnání s F. L. Chleborádem národohospodářem jiného typu, který se stal již nepopíratelným profesionálem ve svém oboru i uznávaným odborníkem na státní finance, jenž byl nucen brát otázku rakouského národního hospodářství jako celku zodpovědněji než běžní emotivní stoupenci českého hospodářského nacionalismu, kteří sledovali jen úzce pojatý český národní zájem.¹⁴

Riegerův zeť, Albín Bráf, se profiloval ve srovnání s Kaizlem jako poněkud sarkastický a přitom však reformní staročeský politik v době, kdy již tato strana ztratila na svém politickém významu. Ačkoliv se stal za svůj život dvakrát předlitavským ministrem zemědělství, resp. orby (1909 a 1911–1912), mnohem větší význam měla jeho role jako organizátora veřejného života i jako zakladatele české národohospodářské školy, již do značné míry profilovala snaha jeho samotného i jeho čelných žáků o rozpracování strategie českého hospodářského nacionalismu. V 80. letech 19. století však nevystupuje tato programová linie tak výrazně do popředí jako ve zhruba posledních dvou desetiletích před první světovou válkou. Bráf se podobně jako Kaizl zabýval rovněž výukou národního hospodářství. Jeho učebnice z let 1879–1880 však zůstala jen v litografované podobě zřejmě proto, že si byl dobře vědom některých jejích nedostatků. Pamětníci přitom zdůrazňují, že do svých národohospodářských před-

nášek vkládal temperamentně a přitom i neúnavně své úvahy na téma českého hospodářského nacionalismu.¹⁵

Do kontextu jeho národohospodářských zájmů v 80. letech 19. století musíme zařadit jeho klíčový podíl na vypracování zásad, podle nichž začala v Čechách působit nová Zemská banka (1890). Tento finanční ústav, jenž si rychle získal důvěru vkladatelů, měl navíc svůj význam i z hlediska českého hospodářského nacionalismu. Základem jeho bankovních prostředků bylo totiž zemské jmění, jež bylo investováno mimo jiné do tzv. komunálních a železničních dluhopisů, krytím půjček, poskytovaných ve značné míře větším městům v zemi s českou samosprávou. Toto úvěrová role Zemské banky byla posilována též okolností, že v jejím čele stál až do roku 1918 staročeský politik Karel Mattuš. Dalším z významných Bráfových organizačních počinů se stalo založení Národohospodářského ústavu při České akademii věd (1906), o němž bude ještě řeč.¹⁶

K nacionalizaci veřejného života v tehdejších Čechách přispěla ještě řada dalších okolností. V souvislosti s hospodářským nacionalismem je třeba si připomenout alespoň ty nejdůležitější z nich. Zlomový význam mělo nepochybně vydání Stremayrových jazykových nařízeních, jež v Čechách platila od 13. května 1880. Tato nařízení zde na celém území zaváděla češtinu v úředním styku jako tzv. vnější úřadovací jazyk, což v národnostně smíšených oblastech vedlo k nacionálním třenicím. Německá politika v Čechách pak zejména pod tímto novým tlakem začala trvat na požadavku administrativního vymezení uzavřeného německého národního území a česká politika zase naopak tlačila na to, aby se čeština stala v převážně českých okresech i vnitřním úřadovacím jazykem.

V obou případech se tak nezvykle vyostřovala nejen kulturní, administrativní, politická a časem i hospodářská relevance moderního nacionalismu, nýbrž i jeho důsledné propojování s problémem německého a českého

národního území v Čechách. Proto není divu, že v této době vznikla na české i německé straně celá řada spolků, jejichž cílem bylo ne-li posílit, tak alespoň udržet pozice „své“ národnosti v národnostně smíšených oblastech. Klíčovou se pak pro ně stala otázka školního vzdělání dětí v mateřském jazyce.¹⁷ V létě roku 1880 byl ve Vídni založen Deutscher Schulverein,¹⁸ který byl největším německým spolkem v Předlitavsku. V jeho vedení zasedali čelní němečtí politici náležející do Německého klubu poslanecké sněmovny vídeňské říšské rady. Později bylo jeho vedení spjato s politickým uskupením tzv. Sjednocené německé levice (Vereinigte deutsche Linke). Na jeho aktivní práci v Čechách byl přitom kladen nebývalý důraz. Roku 1897 tu měl už tři župní organizace se sídly v Ústí nad Labem, Žatci a Liberci s několika sty místních poboček. Jeho téměř zrcadlovým českým protějškem se stala koncem roku 1880 Ústřední matice školská.¹⁹

K podpoře národních menšin vznikaly v Čechách, na Moravě i ve Slezsku zemské či regionální spolky, kterým se říkalo obranné (Schutzvereine). Na německé straně z nich měl největší význam Bund der Deutschen Böhmens (1894), Böhmerwaldbund (1884) a Bund der Deutschen Nordmährens (1886). Některé potom vytvořily vlivovou síť německých nacionalů (Deutsche Nationalpartei, resp. Deutsche Volkspartei) v pohraničních oblastech Čech, na severní Moravě a v západním Slezsku. Hlavní náplní jejich činnosti se stala tzv. „národní svépomoc“ při zakládání záložen, zprostředkování pracovních míst, podpoře výroby a odbytu, zakládání lidových knihoven a rozšiřování národně uvědomovacích a poučných spisů. Ve Štýrsku organizovaly i tzv. dosídlovací akce. Jejich českými protějšky se v Čechách staly Národní jednota pošumavská (1884) a Národní jednota severočeská (1885). Obdobné české obranné spolky vznikly i na Moravě.²⁰

Stanovy českých a německých obranných spolků si přitom byly velmi podobné a zásadně se lišily jen v tom, zda

kladly důraz na ochranu české národnosti na straně jedné a německé národnosti na straně druhé. Prostřednictvím členských příspěvků, odkazů, darů, sbírek či vlastních kulturních, osvětových či zábavných společenských akcí získávaly finanční prostředky k tomu, aby upevňovaly pozice svého národa na „svěřeném“ území. Vyjma národního školství, tlaku na státní úřady a osvětovou činnost se rovněž soustřeďovaly na hospodářské posilování pozic příslušníků vlastní národnosti na daném území. Jejich praktický národohospodářský význam však nebyl na smíšených územích srovnatelný s úsilím, jež se do jejich činnosti vkládalo. Na druhé straně však nelze přehlédnout, že v daných kulturních, sociálních a národnostních podmínkách přispívaly k tomu, že se uvažování na bázi hospodářského nacionalismu usídlilo v myslích jejich přívrženců soustavněji ve srovnání s tím, jak tomu bylo dříve.²¹

K růstu sebevědomí českých podnikatelských vrstev v Čechách přispěla též okolnost, že se díky zvýšené agitaci i díky jednání o snížení volebního censu dostala trvale pod české vedení českobudějovická, pražská a plzeňská obchodní a živnostenská komora (1883, 1884, 1885). Nestalo se tak ovšem na základě prudkého národohospodářského vzestupu českého podnikatelstva, nýbrž díky tomu, že v těchto komorách bylo schopno vytvořit reprezentativní většinu ve sféře malého a středního podnikání. Skutečných velkopodnikatelů nacházíme v jeho řadách stále poměrně málo, nicméně se zdá, že v této sociální skupině začíná přibývat středních podnikatelů. Tato sociální i hospodářská asymetrie vytvářela v multietnickém prostředí Čech nepochybný tlak na hledání strategií, jak tento stav změnit. Hospodářský nacionalismus se v této souvislosti jevil z hlediska české národní společnosti jako jeden z nejvhodnějších nástrojů.²²

Důležitým impulzem pro Bráfovo promýšlení českého hospodářského nacionalismu, či jak sám říkal „českého

vlastenectví národohospodářského“, mu zřejmě byla česká zemská Jubilejní výstava roku 1891, která ukázala nejen české hospodářské úspěchy, nýbrž i značné rezervy v rozvíjení moderního kapitalistického velkopodnikání. Tento podnět vedl spolu s některými jinými k tomu, že některé své žáky inspiroval k pokusům o národohospodářskou analýzu hospodářských poměrů v Čechách z českého nacionálního hlediska.²³ Cílem této analýzy mělo být specifikování vlivu jednotlivých národů, tj. Čechů, Němců a Židů, v ekonomice země. Jeden z prvních pokusů na toto téma publikoval již roku 1894 anonymně jeho žák Cyril Horáček. Jeho výchozí stanovisko bylo ve srovnání s Bráfem ovšem z nacionálního hlediska mnohem agresivnější. Horáčekův spis *Naše národohospodářské nedostatky* z roku 1894 má navíc charakter nacionální agitací a mobilizační brožury, jemuž se jednoznačně podřizují obecnější vědecké aspekty zvolené problematiky.²⁴

Její autor se snažil analyzovat zejména ten typ velkopodnikání v Čechách, jenž byl založen na bázi akciových společností. Pro hospodářský význam těchto společností mu byla směrodatná výše jejich akciového kapitálu a pozice, jež v jejich vedení zaujímali příslušníci jednotlivých národností. Touto poměrně jednoduchou metodou pak dospěl k závěru, že postavení české národnosti neodpovídá v těchto podnicích vesměs její početnosti a kulturnímu významu. Obdobný problém viděl v přerozdělení zemědělské půdy ve prospěch velkostatkářů. Všechny tyto jevy považoval za hospodářsky a nacionálně velmi nezdravé. Zejména mu vadil rozhodující vliv nejen Němců, nýbrž především Židů ve velkoobchodě, bankovníctví a dále i v některých velkých železářských, železničních a těžářských akciových společnostech. Proto dával českému hospodářskému nacionalismu agilně antisemitský akcent, což nebylo ovšem ve shodě s Bráfovým chápáním českého hospodářského obrození. Ten totiž kladl rozhodující důraz na takové metody prosazování českých národohos-

podářských cílů, jež se opíraly o pozitivní, dlouhodobé a přitom intelektuálně kreativní postupy.

Současně však najdeme u Cyrila Horáčka celou řadu typicky bráfovských názorů. Zejména to bylo zjištění, že české etnikum tendovalo v průběhu 19. století i po nabytí jistého vzdělání k takovým společenským pozicím, jež mu dávaly na jedné straně jistotu sociálního postavení kněze, profesora, úředníka atp. a na druhé straně je nezřídká odsuzovaly do nesamostatné role společenské podřízenosti. Horáčkovi se tato sociální skutečnost jevila ve shodě s Bráfem jako nedostatek podnikavosti, resp. podnikatelského ducha provázený neochotou podstoupit riziko, jež si soudobý kapitalismus nekompromisně vyžaduje. Východisko z této situace viděl v reformě školství ve smyslu národohospodářské výchovy a systematictější šíření národohospodářské osvěty, což bylo rovněž ve shodě s Bráfovými názory. Navíc zde najdeme i starší heslo svépomoci „Svůj k svému“, jež Horáček vyložil v kontextu bojovně chápaného českého hospodářského nacionalismu: „Jest to bezohledná, do všech důsledků prováděná hospodářská emancipace od hospodářské závislosti na živlech cizích, nám nepřátelských“.²⁵

Albín Bráf ovšem viděl na konci 90. let 19. století v praktickém provádění hesla „Svůj k svému“ řadu potíží, jejichž původce neváhal tepat ostrým sarkasmem. Obával se totiž, že se stane příležitostným sloganem, a tak nebude využíváno ve prospěch českého národního celku, nýbrž jen zneužíváno pro hmotné partikulární zájmy. Zvláště pak odsuzoval štvavou agitaci, jež pod pláštíkem tohoto hesla znemožňovala dosažení národního smíru, když neustále rozdmýchávala otázku českých menšin v severních Čechách. Přitom byl na pochybách, zda je český národ vnitřně dostatečně morálně pevný, aby byl jako spotřebitel ochoten přinášet tomuto heslu přiměřené materiální oběti. Stejně ho trápilo, zda je česká politika schopna pochopit, že nejlepším řešením menšinové

otázky v Čechách je vytvoření takových hospodářských podmínek, aby česká pracovní síla nemusela hledat své uplatnění v německém pohraničí Čech. Většina jeho zásadních vystoupení na dané téma pak v příštích letech opouštěla styl kousavé polemiky ve prospěch rozvážnějšího rozvíjení svých výchozích myšlenek a snah po získání trvalejšího okruhu příznivců.²⁶

Klíčový význam pro rozpracování Bráfovy koncepce českého hospodářského nacionalismu měly jeho *Listy politického kacíře* z roku 1902, v nichž vytvořil již uceleňší koncept českého národohospodářského probuzení, v němž, jak vzápětí uvidíme, hrál hospodářský nacionalismus klíčovou roli. Jím se mělo dovršit formování českého moderního národa, který v 19. století již prošel fází kulturního a politického obrození. Dosavadní politické neúspěchy českého národního hnutí si Bráf totiž vysvětloval tím, že Češi ve srovnání s Němci nemají v českých zemích dostatečnou hospodářskou váhu, neboť se nacházejí v převážně nižších sociálních pozicích, a tudíž zatím nedisponují takovým společenským významem, aby si ústavní cestou vydobyli i větší politický vliv.

V této souvislosti mu šlo o prosazení řady zásad hospodářského jednání stoupenců českého národního hnutí, jež měly přispět k zásadní změně sociální struktury české národní společnosti. Bráf je přitom shrnul do následných hutných formulací, jež jim dávaly stejně tak programový jako agitační charakter:

- 1) uživit české lidi na vlastní půdě,
- 2) soustavně pěstovat odběratelskou ochotu českého spotřebitele k nákupu českých výrobků,
- 3) rozšiřovat tak klientskou podporu českým obchodníkům,
- 4) stejně tak rozšiřovat podporu českých úvěrních ústavů českým výrobcům,
- 5) nekupovat výrobky německých výrobců a
- 6) soustavně omezovat dodávání „české“ pracovní síly „německým“ podnikatelům.

Bráfovi tak šlo o docílení co největší české hospodářské soběstačnosti, a to prostředky tzv. pozitivní

politiky, jež již nebudou fatálně svázány s dosavadním státoprávním programem či riskantní a opět nezdařenou sázkou na prosazení podobných regulativů národního soužití v Čechách, jako byla Badeniho jazyková nařízení z roku 1897, jež tu jen vystupňovala konfrontaci mezi českým a německým nacionalismem.

Hlubší nahlédnutí do Bráfova duševního založení nám pak poskytne jeho kritika provádění českého „Svůj k svému“ na Moravě, které tam iniciovala zejména tamní lidová strana. Bráfovi tehdy vadilo, že český hospodářský nacionalismus na Moravě se nezřídka vyčerpával bojkotem německo-židovských firem. Zaváněl mu proto nechutným antisemitismem, který nemá pozitivní, nýbrž jen odvetový charakter. Navíc upadal do kampaňovitého soukromohospodářského zneužívání programu „Svůj k svému“ ve snaze jednorázově oslabit obchodní konkurenci. Pozitivní chápání hospodářského nacionalismu Bráf považoval za morálně opodstatněné u těch národů, které neměly možnost budovat své moderní ekonomiky pod celní ochranou vlastního státu. Zvláštní pozornost pak věnoval projevům německého hospodářského nacionalismu v Čechách. Na tzv. „uzavřeném“ německém území v Čechách šlo podle něho o to „přijmout všechny hospodářské výhody české migrace, ale vzepřít se jejím důsledkům národnostním“. Právě zde totiž docházelo k zjevným snahám o tři základní typy bojkotu českého menšinového obyvatelstva: bojkot vypuzovací, který se týkal zejména českého úřednictva, bojkot vyklizovací, jenž se projevoval vypovídáním z práce a bytu, a jehož cílem je oslabit zejména to české dělnictvo, jež žádalo národní rovnoprávnost a bojkot zastrášovací, který byl namířen proti českým výrobkům a českým podnikatelům v pohraničí.²⁷

Bráf nazýval konflikty tohoto typu menšinovou krizí v Čechách, aniž si přál její další prohlubování. Na počátku roku 1909 navíc zformuloval pro Národní radu

CHVILKY

Č. 42-43 40 h

4205

DR. ALBÍN BRÁF:
ČESKÉ A NĚ-
MECKÉ SVŮJ
K SVĚMU

VYDÁVÁ · A · VEDE
J · PELCL · PRAHA

Obr. 16: Bráfovo pojednání z roku 1909 (separátní otisk z roku 1911)

českou, která byla sdružením českých občanských stran, jež chtěly prosazovat společné české národní zájmy, velmi stručný program pozitivně chápaného českého hospodářského nacionalismu. Jím chtěl z dnešního hlediska ovšem poněkud naivně čelit odvetovým, tj. bojkotovým formám hospodářského nacionalismu na obou stranách. Pět výchozích zásad svého pozitivního „českého vlastenectví národohospodářského“ se proto snažil zvolit tak, aby pokud možno co nejvíce snižovaly riziko přímé nacionální konfrontace, zejména pak propukání jejích nejvyostřenějších projevů:

- 1) vyšší vrstvy českého národa mají být příkladem pro nižší svou odběratelskou ochotou k českým výrobkům,
- 2) české podnikatelstvo má na tuto ochotu reagovat poctivou snahou po zdokonalování svých výrobků,
- 3) české obchodnictvo má dávat přednost prodeji českých výrobků,
- 4) české banky a české úvěrní ústavy mají podporovat zakládání nových českých závodů a
- 5) činitelé samosprávy se mají heslem „Svůj k svému“ řídit při zadávání veřejných zakázek. Na jeho bázi by měly rovněž zakládat další české výrobní podniky a úvěrní ústavy.

Toto Bráfovo stanovisko vycházející zejména z morálního faktoru občanské výchovy k sebekázní, promyšleného ekonomického jednání na všech společenských úrovních a nadřazenosti společného národního cíle nad ostatní zájmy, nechala pak Národní rada česká šířit v českých zemích i cizině v počtu 30 000 výtisků. Byla to zřejmě největší publicita, které se Bráfovým názorům vůbec kdy dostalo.²⁸

Velmi platným pomocníkem byl Bráfovi v tomto úsilí jeho chráněncem Josef Gruber (1865–1925), který se stal roku 1900 předsedou České společnosti národohospodářské (1896), jejímž hlavním posláním bylo šíření české národohospodářské osvěty. Jak Gruberovi, tak i Horáčkovi Bráf v této době navíc pomohl vytvořit předpoklady pro kariéru univerzitních profesorů právě se zvláštním

ohledem na další rozvoj české národohospodářské vědy. Gruber se problematice hospodářského nacionalismu věnoval též na stránkách časopisu *Obzor národohospodářský*, který roku 1895 založil, a pak po dlouhá léta vedl. Zejména po roce 1900 se zde objevovaly jeho stati o historickém i aktuálním poměru mezi Čechy a Němci v ohledu národohospodářském. Navíc je třeba vzít v úvahu, že *Obzor národohospodářský* před první světovou válkou zapůsobil vskutku velmi intenzivně na vytváření společného povědomí o českých národohospodářských úkolech díky tomu, že byl v české národní společnosti schopen oslovit zejména aktivní podnikatelské vrstvy a to nejen v Praze a jejím okolí, nýbrž i v dalších průmyslových městech.²⁹

Soustavněji však Gruber zpracoval problematiku hospodářského nacionalismu roku 1904 ve své stati o soběstačnosti v hospodářském vývoji, kde analyzoval názory řady čelných ekonomů i hospodářských historiků, kteří se doma i v zahraničí tomuto tématu věnovali. Jisté novum v jeho názorech představuje teze, že současné imperiální výboje světových mocností nejsou motivovány jen snahou po surovinové a potravinové soběstačnosti, nýbrž též úsilím o vybudování uzavřených celních pásem, jimiž omezují volný obchod. Gruber tu dokonce operuje s pojmem „hospodářský imperialismus“, který převzal od profesora německé univerzity v Praze Alfreda Webera, jenž zde na čas působil a byl shodou okolností bratrem mnohem známějšího sociologa Maxe Webera.

Z těchto i jiných důvodů pak vsazuje český hospodářský nacionalismus do mnohem komparativnějšího kontextu, než to bylo u nás zatím zvykem. V této souvislosti konstatuje, že tendence k hospodářské solidaritě jsou v současnosti běžné zejména u Poláků, Dánů a Maďarů. Ve shodě s Brádem si přitom nepřejí migraci dělnictva mimo vlastní národní společenství, neboť po přestěhování do jinonárodního prostředí tam vyostřuje konkurenci

na pracovním trhu a navíc tak de facto snižuje hospodářský potenciál vlastního národa. Z hlediska hospodářského nacionalismu tímto způsobem zhodnocuje kapitál „cizího“ národa místo toho, aby doma zhodnocovalo kapitál „vlastního“ národa.

Gruber dále konstatuje, že v multietnických státech bývá pravidlem, že je zde hospodářská politika prováděna ve prospěch vládnoucích národů. V intencích Františka Palackého se domnívá, že „panující“ národy obsazují v moderní společnosti výnosnější obory a řídicí pozice mnohem více než národy ovládané. Tak se dávají do pohybu různé formy útisku známé z minulosti. V současné době se však mezi panujícími a ovládanými národy uvnitř téhož státu prosazuje stále více různost jejich hospodářských zájmů jako významný konfliktní činitel vzájemného spolužití. Jeden z jejich důležitých projevů pak představuje nacionální polarita např. mezi velko- a malovýrobci. Gruber přitom zdůrazňuje, že legitimní obranou ovládaných národů oproti hospodářským zájmům národů vládnoucích je hospodářský nacionalismus.

Mezi nejvýznamnější neplnoprávné evropské národy, jež jsou hospodářsky znevýhodňovány národy vládnoucími, zařadil podle jejich početnosti Poláky, Čechoslovany a Finy. Dále pak hovořil o těch Dánech, Norech, Srbech a Bulharech, jež byli nuceni žít na území „cizích“ států. Rovněž zde akcentoval Bráfovo morální pojetí českého hospodářského nacionalismu založeného na „hmotné oběti spotřebitele“, jenž je ochoten si koupit horší a dražší český výrobek, aby tak podpořil hospodářské zesílení českého národa. Nakonec se snažil zdůvodnit svůj názor, že idea hospodářské soběstačnosti, jež de facto poskytuje „národně příslušným výrobcům monopol“, nemusí díky omezení konkurence nutně vést k hospodářskému zaostávání. Přitom se však zdá, že právě v tomto případě je přání otcem myšlenky.³⁰

Roku 1906 se Bráfovi konečně podařilo založit novou českou národohospodářskou instituci, jež nesla název Národohospodářský ústav při České akademii věd a umění v Praze.³¹ Přitom počítal i s tím, že tento ústav by měl iniciovat analýzy hospodářského stavu českého národa s ohledem na jeho nedostatky a jejich napravování. Avšak zřejmě sám neměl úplně jasno v tom, jakými dalšími směry by se měla tato angažovanost ubírat, resp. které spíše zvýraznit, a které spíše potlačit. Na první místo tak stavěl nepříliš efektivní poskytování cestovních stipendií, které by mladí muži mohli použít ve vyspělejší cizině k tomu, aby nabyli čilého podnikatelského ducha, a seznámili se zároveň s posledními technickými i jinými podnikatelskými vymoženostmi. Dále šlo o vypisování veřejných soutěží na řešení vybraných technických problémů, zpracovávání návrhů na vylepšení odborného školství a zpracování expertíz na požádání státní správy ve věcech legislativy a správy. Národohospodářský ústav původně neměl vydávat žádné odborné publikace a nesměl vystupovat ani jako podnikatelský subjekt.³²

Prezidentem ústavu se po krátkém intermezzu Josefa Hlávky stal Albín Bráf a jeho náměstkem vrchní ředitel české Zemské banky Karel Mattuš. Jako generální jednatel zde působil v letech 1907–1918 Josef Gruber, jenž byl členem mladočeské strany, do níž přestoupil od Masarykových realistů společně s opoziční skupinou sdruženou kolem novin „Přehled“ (1907). Gruber potom ústav fakticky vedl, neboť Bráf byl velmi zaneprázdněn a později i nemocen. Jeho nástupce Mattuš (1912) o to vlastně ani aktivně neusiloval, proto řízení ústavu probíhalo až do roku 1918 v intencích Bráfových. Mattušovým náměstkem se stal čelný český cukrovarnický odborník a podnikatel Hanuš Karlík (1850–1927), jenž potom zastával funkci prezidenta Národohospodářského ústavu v letech 1920–1927.³³

Z našeho hlediska je přitom důležité, že členové této instituce vytvořili první reprezentaci českých podnikatelů a manažerů z českých zemích, v níž byla ovšem Morava zastoupena jen velmi skromně.³⁴ Pro naše téma je zvláště přínosná okolnost, že Národohospodářský ústav představoval před první světovou válkou i během ní jedno z důležitých fór, v němž si čeští podnikatelé a manažeři mohli vyměňovat své názory na to, jak stimulovat v české národní společnosti různé cesty vedoucí k podpoře podnikatelských iniciativ. Na konci roku 1918 vykazoval Národohospodářský ústav 80 členů, z nichž bylo 39 řádných a 41 dopisujících. Z nich 36 připadalo na podnikatele, 26 na management, 13 na národohospodářské odborníky a 5 na osoby, jež nebylo možno zařadit do žádné z těchto kategorií. Přesnější představu o zastoupení jednotlivých hospodářských odvětví si učiníme, pokud vytvoříme z podnikatelů a managementu menší skupinu, která čítá 62 osob a budeme analyzovat její vnitřní strukturu (viz tabulka na protější straně).

Pro české hospodářské poměry se pak z mnoha důvodů jeví jako příznačná formace tvořená komplexem zemědělství, cukrovarnictví, strojírenství a finančnictví, jež byla nepochybně schopna vytvářet dynamické strukturální vazby, i zásadně ovlivňovat hospodářský růst. V daném případě pak tvořila více než 58 % takto pojaté reprezentace. Pokud k ní přidáme ještě textilnictví, pak se nám tato proporce zvýší na 66 %. Z těchto oborů se pak před první světovou válkou rekrutovali též hlavní představitelé české podnikatelské elity. Část z nich zaznamenala své podnikatelské či manažérské úspěchy již v 90. letech 19. století. Dosavadní výzkum přitom potvrzuje tezi, že stále klíčovější roli při utváření tohoto zájmově propojeného hospodářského celku sehrávalo před první světovou válkou i po ní české bankovníctví.³⁵

S jistou nadsázkou též můžeme hovořit o tom, že právě v uvedených hospodářských oblastech lze spatřovat cosi